

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

2002 чылдың ийиги чартыында **ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ:**
хууда чагыдыкчыларга — 185 рубль, 3 айда — 93, 1 айда — 31 рубль.
Организацияларга 6 айда — 238 рубль, 3 айда — 119 рубль.

Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 74 (16532)

2002 чылдың
ИЮЛЬ 2,
вторник

Ат салган шагы 21.00

Садар өртээ 3 рубль.

Селектор хурал

ХҮН АЙТЫРЫЫНДА: кышка белеткел, кичээнгейни — хайгаарал чок уругларже

Июнь 28-те Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т. Конгар республиканың кожууннарының чагырга даргалары-биле селектор хуралды эрттирген.

Хуралдың кол айтырыы — кышка белеткел ажылдары болгаш хайгаарал чок, тояп чоруур уругларны кичээнгейге ап, чайгы үеде оларны лагерлерге дыштандырып, кадыкшылын быжыктары.

Кожуун бүрүзүнде чылдың кылыр септелге ажылдары школаларда, уруглар садтарында, эмнелге, культура одагыларында эгелей берген, ынчалза-даа республика бюджетинден көрдүнгөн акшаландырышкын амдызында келбейн турарындан улуг септелге ажылдары чоруттунмайн турарын хуралдың киржикчилери дыңнаткан. Алдын-кыс Темир-ооловна кожууннарының боттарының база республика бюджетинден бөгүнге чедир чүү кылдынганын, кылдырмаанының

дугайында дыңнадыгларны чорударын чагырга даргаларында дааскан.

Көдээ черге ажылдаар кадрлар белеткелениң дугайында айтырыгны А.Т. Конгар хүннүң чугула айтырыы кылдыр санап, кожуун, суму чагыргаларының даргалары кандыг мергежилдерге специалистер белеткеп алыксап турарын ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитетинде ол дугайында чагыгдан кирип, керээден чарарын чугаалаан. Ук комитеттин даргазы Соңгукчу Сазыг-оолович Тывага кээп экзаменнер хүлээп алыр РФ-тиң өөредилге черлеринче кожууннардан эвээш кижилер документи-лер дужааганын чугаалап, келир чылын РФ-тиң өөредилге черле-

ри-биле керээ чарарда республиканың кожууннарындан кирген чагыглар эзугаар чорударын, көдээ черге ажылдаар бедик мергежилдиг специалистер белеткеп алыр дээш, чагырга даргалары идепкейлиг ажылдаар болза эки-дир деп демдеглээн.

А.Т. Конгар тояап чоруур, хайгаарал чок база ада-иези арагалаар уругларның санын адап, уруг бүрүзүнүң дугайында тодаргай харыны бо хонуктарда бээрин, кожууннун улуг эмчизи чаштарның кадыкшылын хынаарын, өг-бүлезиниң байдалын көрүп тургаш, лагерге дыштандырыларын, күзүн оларның өөренип, өөренимейн турарын хынаарын дааскан.

Алдыңай СААЯ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Бразилияның бут бөмбүүнге шилдиндек командазы беш дугаар делегей чемпиону болуп турары бо. Оюннун 67 дугаар болгаш 79 дугаар минуталарында санын кайызын-даа Роналдо киргеш, делегей чемпиону боордан аңгыда, командазын «Пентачемпионнар» деп атка чедирген.

◆ Леонид Брежневтин салгалы, уйугу, Андрей Брежнев: «Чаа коммунистер» РФКП-биле кажан-даа, кандыг-даа байдалда кады болбас чаа коммунистер РФКП ышкаш хамаатыларны ажылдаар, хамаатылар-биле ажылдаар. А бир эвес РФКП бодунун шовинисчи үзел-бодалын ескертип алыр, удуртулганын солууру болза, ынчан «чаа коммунистер»-биле оларның кады ажылдажылгасы бүдүп болур — деп демдеглээн.

◆ Ингушетияның президентинин доктаалы-биле Иса Костоев Ингушетиядан Федерация Чөвүлелиниң төлээзинге томуйлаткан. Бодундан сенатор эрге-

зин дүжүрер дилегни апрельде киригеш үнген Руслан Рушевити ол солууру. 1996 чылдың февраль айдан эгелеп ол Чингине прокуратураның делегей эрге-хоойлу эргелелиниң начальнигинге ажылдап турган болгаш Чикатилоңун херээн истээринге дорт киржип турганнарының бирээзи болуп турар.

◆ Елена Лиховцева Лондонда Уимблдон маргылдаазынга төңчү оюннарның 1/8 кезээне кирген. Ол Великобританияның төлээзи Елена Балтачты 6:4, 7:6, 7:2 деп саннарга уткаш теннистин база бир улуг чергелиг маргылдаазынга чедишкенин киржип турары бо.

◆ Антарктидада Россияның эртемденнери болгаш немец «Магдалена Олдендорф» суднозунун кежигүннерин камгалаар ажылдар июль 2-ге чедир соңгаарлаттынган. Ында, «Магдаленада», россия 12 полярниктер болгаш 11 суднонун экипажының кежигүннери арткан.

Делегей чергелиг «Дембилдей-2002» фестивал

ХӨӨМЕЙИМНИ КАГБАС-ЛА МЕН...

Эрткен пятницада найысылал Кызылдың Арат шөлүнге делегей чергелиг «Дембилдей-2002» мөөрейниң киржикчилеринин болгаш аалчыларының байырлыг чыскаалы болган. Парадтын киржикчилери Кызылдың уран чүүл училищезинден үнгеш, Ленин кудумчунун куду Арат шөлүнге чедип келгеннер. Байырлыг чыскаалдың эң бажында культураның хоочуну Опал Агбаан-Шыраповна Шулуу артыш, сүт холумақтыг агын дөрт чүкче ыдымнавышаан, бүгү-ле чүүл эки эртерин бурган башкылардан дилеп, чалбарып, тейлеп чорду.

Янзы-бүрү дүрзүлүрлиг дириг амытаннар, аза-четкерлер, хамнар дээш, чыскаалда кымнарны чок дээр. Улаштыр фестивалдың киржикчилери болгаш аалчылары кайы чурттан келгенин бижээш, аскан адрести бистиң чараш кыстарывыс тудуп алган, а оларның соонда аалчылар азы киржикчилер боттары басып

орар. Эң-не баштайында күрүне-ниң «Саян» ансамблиниң хоочуннарының «Эне-Сай» фольклор бөлүү (удуртукчузу Россияның алдарлыг артизи Надежда Куулар), «Чаңгы-Хая» (КУУ), Даг-Алтайдан келген «Алтай» аас чогаал бөлүү, «Тыва» ансамбли (удуртукчузу Лина Оюн), Стефан Камола (АКШ, Сиетл хоорай), Карио Алака (Финляндия, Хельсинки), ансамбль «Тыва кызы» (удуртукчузу Чодураа Тумат), Алдын-оол Куулар (Чөөн-Хемчик), Тарвер Нарвис, Мартен Нарвис (Норвегия), «Калдак-Хамар» аас чогаал бөлүү (удуртукчузу Мерген Монгуш), «Тевиш» танцы бөлүү (Ак-Довурак хоорайдан), Олена Ошквич (Польша), «Чиргилчин» бөлүү (удуртукчузу Мөңгүн-оол Ондар), «Шыянама» ансамбли (Сүт-Хөл кожуун), «Азас» танцы ансамбли (КУУ). Бо бүгү чыскаалганнары Тываның хөгжүм-шии

театрының чадазының кырынче үндүр чалааш, Вячеслав Донгактын мода агентилелиниң чараш кыстары ак-көк кадактар-биле уткаан. Чыскаалды сонургап келген көрүкчүлүрге бичи концерттигеш болганының соонда, фестивалдың киржикчилери даартагы улуг мөөрейге белеткенип кирипкен.

Июнь 29-та В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга фестивалдың хөө-

мей мөөрейинин бирги чадазы эгелээн. Баштайында киржикчилер хөөмейлээринге күжүн шенежир, ооң соонда дараазында (сыгыт, каргыраа, борбаңнадыр, эзенгилээр дээн ышкыш) хөөмейниң өске бүгү аргаларына мөөрейлежир болган. Фестивалдың жюри кежигүннери-биле таньштырыштайн: Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Кайгал-оол Ховалыг, Россия-

ның болгаш Тываның алдарлыг артизи **Борис Монгуш**, Тыва Республиканың алдарлыг артизи **Саян Бапа**, Тываның Улустун хөөмейжизи **Валерий Монгуш**, композитор **Александр Конеди** (Канада), Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы **Дадар Монгуш**, уран чүүл эртемнеринин кандидаты, «Хөөмей» төвүнүн директору **Зоя Кыргыз** болгаш жюриның даргазы — уран чүүл эртемнеринин кандидаты, Тываның ГШИ-нин эртем секретары **Валентина Сююкей**. Бо Тывада ат-сураа билдингир кижилер төлээлээн хүндүлүг жюри баштайында аас чогаалдар бөлүктөрүнүн болгаш ансамбльдеринин хөөмейге маргылдаанын дыңнаан.

Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның удуртканы «Алаш» аас чогаал бөлүү үнүп келгеш-ле, хамыкты кайгатты. Оолдар тываларның шаандан тура кылып чораны ажылдарын дегерезин көргүспүшаан: тараа соктаан, чөлбээн, дээрбелээн; шай, эм ыттар соктаан; алгы-

кеш эттээн, кадыр шалаан дээш, чүнү кылып орап кижини ында чок дээр. Ол бүгү ажылын кылбышаан, оолдар кожамыктажып, ырлажып, хөөмейлеп, тывызыктап ойнап турарлар. Ол аразында ийизи тура халааш, хурежип-даа турар. А кажан ажылын соксаткаш, шупту хөөмейлеп эгелей бээрге, оларның элтиг-демнини!

Сурагылыг ыраажывыс Андрей Монгуштун удуртуп турары «Салгал» бөлүү (Кызылдың №5 школы) үр эвес үенин иштинде аажок быжыг бүт кырында туруп келген дизе, хөөрейдиг эвес. Ола ояар доктаамал кичээлдеп, дуржулгалыг акыларындан өөренип, хей гастрольдап турар болза, чедишкени ырак эвес деп болур.

Даг-Алтайдан келген аалчыларывыс алтай чонун маадырлыг тоолчургу чугаазындан үзүндүнү бараалгаттылар. Аажок күштүг чавыс үнерлиг артистер болду, дыңналыгы бир тускай. Оларның дошпулуурга ойнаарын көрүкчүлөр таалаал-биле дыңнады.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Титов Санчат удурткан «Межегей» бөлүү тергиин-
(Июль 2-ин артында).

(Уланчызы. Эгези I-ги арында).

не ырлашкыш, хөөмөйлөш бардылар. Тываның улустуң ырларын олар күүседирге (дөрт үнге), залга орган көрүкчүлөр динмиттиг адыш часкаашкынар-биле байыр чедирип турдулар.

«Чаңгы-Хая», «Тыва», «Калдак-Хамар» бөлүктери, мен бодаарымга, бот-боттарындан улуг-ла ылгалыр чүве чок болдулар. Репертуарын-даа алгаш көөрге, хөөмөйлөр аянын-даа алырга, оларны кижиле ылгаштырбайн барып болур. Колдуунда чаа эгелеп чоруур аныктар болгаш, арга-дуржулга ам-даа четпес болуп турары ол боор. Боттарының тускай аянын, үнүн тып ажылдаары — оларның мурнунда улуг ажыл.

Езулуг профессионалдар ойнап ор дээрзи «Чиргилчин» бөлүү үнүп кээрге, ол дораан билдине бээр. Тывада бо бөлүктү сонуургавас кижиле чок дизе, частырыг болбас. Ырлап-даа турда, хөөмөйлөп, сыгыртгып-даа турда, олар бодунун тускай аян-хөөнүн черле салбастар-дыр. Тываны келир үеде делегейге алдаржыдар оолдар бо дээрзинге бистиң чон бүзүрөп турар. Оларның идегелин бадыткаар дээш, «Чиргилчиннер» ам-даа чогадыкчы чорук-биле ажылдазыннар деп күзеп каалынар.

«Тыва кызы». Чараш кыстардан тургустунган бо бөлүк фестивалдың езулуг каасталгазы деп болур. Аалчылар — журналистер, фотокорреспондентилер оларга черле базым бастырбас болду. Сонуургал ол хире күштүг. Чоокта чаа чон мурнунга улуг отчет-концерттин бергенер болгай. Ынчангаш өске бөлүктөр-биле бир дөмей, Тывазының адын камгалап, делегей чергелиг фестивалга киржир эргени чонунун алгап-йөрээргени-биле алган. Солистерниң боску арай дуна берген хире болду, мындаагы отчет берип турар концерттинге чедир ойнавадылар ышкыш. Ынчалза-даа көрүкчүлөр динмиттиг адыш часкаашкынар-биле уткуп, үдедилер.

Устүнде ады кирген аас чогаал бөлүктөрүнүн-даа, ансамбльдеринин-даа кеткен идик-хемин маңаа демдеглекседим. Шупту аажок чараш тыва аян-биле даараан тоннарлыг, идик-терлиг-дир. Ол чорук артистерни улам аян кирип, хей-аыттыг болдуруп турары чугаажок.

Билдингер апарган ансамбльдерден аңгыда, кожууннардан келген билдинмес бөлүктөр база арбыны-биле киришкенин демдеглээр апар. Хөөмей, сыгыттың мастерлерин дыйнап амдажып калган көрүкчүлөргө, бистерге, оларның оюну ындыг кончуг эскертинмезе-даа, жюри кезигүүнери болур-чогууру-биле оларны үнелер-ле бээр боор, удуртукчуларынга санал-оңалын, үнелелин чугаалай-ла бээр боор деп бүзүрээр-дир мен.

Дараазында ийги ээлчег эгелээ. Аңаа тус-туста киржикчилер хөөмейини янзы-бүрү стильдеринге мөөрейлежир. Тывада салым-чаянныглар хөйдүр дээрзин бо мөөрей база катап көргүстү. Тус-туста талантын бараалгатканнарның саны мырыңай 30 ашкан. Кижиле бүрүзү сыгыртгып, каргыраалап, борбаңнадып, эзенгилеп кээрге, тааланчыг болбас арга чок. Ынчалза-даа сценага каш минута иштинде үнериниң үезиниң хемчээлин айтып каан турган болза деп бодаар чордум, чүге дизе бир кижиле 1-2 минута иштинде, а бир-

чамдызы 5-10 минута чедир ойнап туруп бээр таварылгалар бар чорду. Ылгал оранчок апар. 4 харлыг бичии оолчугаштан эгелээш, улгады берген кижилерге чедир кандыг назынның кижизин ында чок дээр. Шынап-ла, өгбелеривистиң сыгыт, хөөмей, каргыраазы бистиң оолдарымыста хан дамчып келгени аргажок шын-дыр. Бо үеде оларны сайзырадып, негтередир дээш ажыл база багай эвес чоруп турар-дыр деп кижиле чоргаарал-биле эскерер.

Ук мөөрейин Андрей Монгуш баштап эгеледи. Бир дугаарында үнери черле берге. Ынчалза-даа Андрей оожум, таваар чаңы-биле сарынналдыр бадырып кагды. Улаштыр Болот Байрышев (Даг-Алтай), Ларсен Ларев (Дания), Мартен Абилджез (Норвегия), Бирко Поляно (Финляндия), Шончалай Ооржак-Чооду, Чодураа Тумат, Майя Хомушку (Барыын-Хемчик), Стефан Камола (АКШ), Т.Васек (Норвегия) дээш, кымнарны чок дээр. Даштыкыдан келген аалчыларны баштайгы чылдарда Тывага кээп турганнары-биле деңнээрге, бо чылын келгеннерниң аразында шору хөөмөйлөри бар апарган деп болур, чогум дөмей эдип орарлары-даа бар-ла чорду. Оларны шыңгыы шиидип канчаар, сонуургап турар болурга-ла, биске өөрүшкү ышкыжыл.

Чеже-даа хөй кижиниң аразындан ылгалып кээр, кижиниң сеткил-хөндүр хөлзедип кээр хөөмейжилер, сыгытчылар эмгек-тур. «Хөөмейимни сала бээр мен, хөндүм безин көдүрлүп кээр, сыгыттымны сала бээр мен, сыным безин хөндүрлүп кээр» деп, адазының ырлап чорааны олчаан Тываның ат-сураглыг хөөмей-жижи (бөгүнге чедир ону ажыр сыгыртыр кижиле тывылбаан)

МӨГЕНИНҢ МАЙЫЫ КАДЫРЫК...

«Дембилдей-2002» фестивалдың программасында тыва хүреш база кирип турар. Тыва кижиле адынга чортуп чорааш, аяр ырлап, хөөмейлеп, сыгыртгып чоруур, а хүреш дээрге тываларның эң-не ынак оюну. Ынчангаш «Хүреш» стадионунга июнь 30-де болган хүрешке, танчы-сам, ырышоор, хөөмей-сыгыт деңге чаржып чаңгылганган.

«Фестиваль «Дембилдей-2002» уламчылап тур!» деп чарлал соонда, Сүт-Хөл кожуунун «Шыянама» ансамбли бодунун оюн-көргүзүүн эгелээ. Тыва аас чогаалга үндөзүлгөн Сүт-Хөлдүн көк бугазы биле бичии начын дуга-йында тоолчургу чугааның хореографтыг сценажыткан көргүзүүн чыылганнар аажок сонуургады. Сүт-Хөлдүн ак-көк чалгылары дег, ак-ак хептер кеткен чалы чараш кыстар танчылап турда, хөлдүн көк бугазы үнүп келгеш, бүгү-ле дириг амьтаннарның амы-гынынга кыжанып, коргудуп турда, бичии начын оол келгеш, ооң-биле хүрежип тургаш, ону базып каар. Саяна Монгуш бо танчыны Лилия Домбаштайның аялганыга тургускан. Бичии начынны школачы Үгер Ондар ойнап күүсеткен. Ооң, шынап-ла, эът-ханы-даа, девири-даа сүрлүг, чараш, езулуг мөге.

Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Куулар ырлап турда, чыскаалып алган мөгелер үнүп келдилер. Хүндүт-келдин байырлыг долгадырынын

Геннадий Туматтың огу Саян Тумат бадыра бээр, уян кижиле ылгал оранчок чүве-ле чорду. «Эн тайга чурттуг болгаш, эзенгилээр чаңым ындыг» — деп, Мөңгүн-Тайгадан школачы Алдын-Херел Донгак бадырып турда, ону канчап чаптавас боор. «50-60 кадыргызы төктүп баткан Алажымны» дээш американ кижиле арыг тывалап ырлай бээр, тывалар канчап чоргаарланмас боор. «Хөөмейлеп ырлаарымга, хөктүгүне бербеңер даан» — деп, Чодураа Тумат ырлай бээр, хөктүгүнер хамаанчок, магадал ханмас-ла чордувас.

Бо-ла хөй хөөмейжилерниң аразындан ылап-ла кымнарның аразында адаан-мөөрей, маргылдаа чоруп турары езулуг көстүп келир чорду. Бот-боттары дөмей-лешпес, көрүкчүлөргө дыйнадып чорбааны сыгыт, хөөмейин эрлер маңаа салып турду. Тиилелгеже чүткүл ол хире тевиштиг. Тывага улус өттүнчү бээр ынаан дээш бүдүү иштинде салып чораан хөөмей, сыгыттын бо удаада чажыраар арга чок, кайы хире шыдаар-дыр сен, ынчаар салыр апар. Мөңгүн-оол Ондар, Игорь Көшкендей, Андрей Монгуш, Аяс Данзырын, Бады-Доржу Ондар оларның кайызы-ла тиилээр ийик деп, көрүкчүлөр ала-чайгаар оларны ылгап алдылар. Хөөмей, сыгытка өзүп келген тыва көрүкчү, дыйнакчы каяа чазар дээр силер, шынап-ла, бо оолдарның бирээзи Гран-при шаңналды ап үнген-не болгай.

Мөөрейиниң концертиниң башкарыкчызы аныяк уруг (аңа англи дылга чугаалап, очулдуруп Роланда Николаевна Конгар дузалажып турду) мөөрей доозулганын чарлааш, жюри кезигүүнеринге шыңгы, чөптүг шиит-келди кылып, телептиг тиилекчилерни тодарадырын күзеди.

кылып, стадионну бир эргилдир кылаштап, көрүкчүлөргө байыр чедирдилер. Наадымга он катап шүүлген Чаан мөге Аяс Монгуш баштаан, Маадыр Монгуш, Владимир Монгуш, Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушку, Сүктер Шимет дээш, кымнарны чок дээр! Мөгелерге аян тудуп, күрүне филармониязының, «Саян» ансамблиниң, Кызылдың уран чүүл училищезиниң, Сүт-Хөл кожуунун «Шыянама» ансамблиниң кыстары «Ээлдек шыңгыраашты» үш аңгы бөлүк бооп алган, күүсетилер, чаражын чүү дээр! Ол аразында стадионну чаңгыландыр ат-сураглыг хоочун тыва мөгелеривисти адап, кымның канчаар хүрежип чораанын, кымның каш катап шүүлгенин чарлап турарга база чоргааранчыг болбас арга чок.

Мөгелер-даа девип үнген! Шупту 84 мөге хүрежир чүведир. Бир дугаар салыг. Маңаа эң-не солун болган салыгларны айтып көрейин. Бирги салыгда-ла эң шыраак дээр ийи аныяк мөге душчуп келген. Ол дээрге элээди оолдар аразынга хүрешке ийи чыл улаштыр шүүлүп келген, ийи катап «Ока» автомашина-биле шаңнаткан Ким Седен-оол (Өвүр) биле Сүт-Хөлдүн шыраак дээр мөгези Кайгал-оол Донгак олар-дыр. Күш-шыдалы дең мөгелер элээр үр тутчуп келгениниң түннелинде, Кайгал-оол Донгак октаан.

База бир солун, көрүштүг болган хүрешти айытпаска кайың

боор: ол дээрге хоочун мөге Сүктер Шимет биле эң аныяк мөге Айдыс Тулуш-түр (Өвүр). Хоочун мөге аспаанче кирип соп алырга-даа, демгизи ушта чүткүп кааптар, «дөрт-хончуладып» каарга-даа, салдыртыптар оол бооп-тур. Эң чийк мөге Айдыс — 50 кг, эң аар мөге Сүктер Шимет — 150 кг. Мындыг ийи аңгы деңгил мөгелерниң күштүү дораан дүжүргү дег, ынчалза-даа аныяк мөгеге ол күш четпейн шаг болду. Тыва хүрештин онзагайы ындыг-ла болгай, эң чийк мөге биле эң аар мөге-даа таваржып келир аан. Бирги салыг доозулган, эң сөөлгү ийи бо мөге октажып чадап туруп берген. Бир шаг болганда, харын хоочун мөге октап алды.

Бирги салыгда эң-не баштайгы тиилелгени Серен-Доржу Азиат чедип алды. Ат-сураа билдингер Семис Андрей, Семис-оол Опанас дээр ышкыш шырактарның санында кирип турар мөгелеривис бо удаада бирги салыгда-ла октадыпканнар. Мөгеини майы кадырык дижири ол-дур ийин харын.

Ийиги салыг. Көрүкчүлөргө көрүкчээри, эң-не ынак мөгези Алдын-оол Куулар биле Сүт-Хөлдүн аныяк мөгези Шолбан Монгуш душчуп келдилер. Шолбан акызын буттааш, октаан. Калин-оол Кызыл-оолду (Эрзин) Вячеслав Монгуш (Сүт-Хөл) октады. Ондар Аяс, Серен-Доржу Азиат, Монгуш Аңчы дээр ышкыш аныктар онагларын октап-ла турлар.

Бай-Тайгадан келген бичии хөөмейжи Аңгы Саая мөгелерге аян тудуп хөөмейлеп, сыгыртгып берди. Хоочун мөге салыкчылары Артур Монгуш, Экер-оол Сат, Федор Дао олар мөгелерин хей-аыт кирип турлар.

Андрей Хертек биле Эдуард Самбуу душчуп келирге, көрүкчүлөргө кичээнгеи оларда-ла барды. Ийи шыраак дээр мөгелер-ле болгай. Андрей Хертек Моолдун аймак начыны аттыг (сураглыг мөге Амир Монгуштун дунмазы), а Эдуард Самбуу (Улуг-Хем) эрткен чылын Наадымга хүрешке сеске арткан мөге. Тываның келир үедеги идегели мөгелер-дир ийин, кайызы-даа. Элээр хүрешкениниң түннелинде, бо удаада Андрей Хертек тиилеп алды.

Ооң мурнунда ат-сураа билдинмес тургаш, сумо хүрешке тергидеп үнүп келген Альберт Сарыглар биле эң шыраак аныяк мөгелерниң бирээзи Кайгал-оол Донгак оларның оюну база чараш болду. Алик бо удаада октадыпты. Владимир Монгуш Баз-оол Раджты октапты. Кончуг чараш органы ажыглап, буттааш Кунгаа Начын Сүктер Шиметти кагды. Кызылдан Комбуй-оол Альберт шыраак мөге Куулар Ушпасты октап кагды.

Дараазында салыгда кончуг-даа шыраак мөгелер арткан. Аңа Чөөн-Хемчиктен Шолбан Монгуш дээр аажок узун дурт-сынныг, аныяк мөге ат-сураглыг акызы Маадыр Монгушту октаан. Сүт-Хөлдүн аныяк мөгези Аңчы Монгуш биле ат-алдарлыг мөге Владимир Монгуш дужуп келген. Владимир тепкеш, мырыңай боду бар часты. Аңчы акызын чайгаш, чедир чая кылбайн барды. Владимир Аңчыны буттап алгаш (ийи холдавас турган) боду бут адаанче кирип иттирипти.

Көрүкчүлөргө улуг дүвүрелин болдурган мөгелер Аяс Ондар (Кызыл) биле Чимит Куулар (Өвүр). Чимит Аясты сегорип алырга-ла, оозу ушта чүткүп кааптар мындыг. Аяс Ондар

таваар, бодамчалыг хүрежир хире, а Чимит кончуг дүрген, изии-биле тутчур мөге, ынчангаш иелээ тааржып чадап шаг болдулар. Бирде дыка кончуг текпилежи-даа бээр, бирде ийи аңгы кылаштажып чоруй-даа баарлар. Хакасиядан Алексей Лебедь кээп чорааш, Куулар Чимитти магадан чүве-дир. Машина-биле кады хөй түннүг акшаны шүүлген мөгеге бээр мен деп тургаш, Чимит октадыптарга, ол хөй акшаны Чимитке тудускан дээр. Ынчан ол Чимитке «Мээр кабинедимниң эжини теп кирип турар сен» — деп чагып турган дээрзин Владимир Сумакинович хөй чонга хөөрөп чугаалап оран чорду. Куулар (Лебедь) адын Чимит бо удаада база бадыткап, шүүлүр мөгеге кол кордакчыларның бирээзи Аяс Ондарны үстүндөн балдырлааш октап кагды.

Чимит Кууларның өөреникчизи Альберт Комбуй-оол биле Кайгал-оол Донгак бөөлдежип шаг болдулар. Кайгал-оол дээрге сөөлгү үеде улуг мөгелерге кара моондак, кара чудук болган кижиле болгай. А Альберт Комбуй-оол дээрге база-ла анаа эвес мөге, 2-3 дугаар черлерден куулавас черлерни ол доктаамал ап келген. Деңге тутчуп келгениниң түннелинде, Алик октап алды.

Алексей Хомушку — Андрей Хертек. Бо ийи хоочун биле аныяк мөгени билбес кижиле чок. Акызынга деңнээрге, шыраак Андрей безин бичии ынай көстүр. «Дөрт-хончулаштыр-тарга»-даа элээр үр-ле тудуштулар. Хенертен карак чивеш аразында Андрей Хертек хоочун мөгени октай каапты. Сөөлүнде Андрей Хертек Альберт Комбуй-оолга октадыпты. А Аңчы Монгушту Аяс Монгуш октап каан. Чимит Кууларны Каң-Демир Куулар октаан. Ийи Монгуш биле ийи Куулар сөөлүнде душчу бергени ол, оларның Аяс биле Каң-Демири тиилеп үнген. Ынчангаш хүрештин 4,5,6 дугаар черлерин Андрей Хертек (Сүт-Хөл), Чимит Куулар (Өвүр), Аңчы Монгуш (Сүт-Хөл) алгаш, акша шаңналдарын алдылар.

Хүрештин түннелинде үш мөге арткан: Аяс Монгуш, Альберт Комбуй-оол база Каң-Демир Куулар (Кызыл). Долгандыр хүрештиреге, Аяс Аликти шөлгөш сөөртүп каапты. А Каң-Демири ол анаа көдүргөш, салып каан.

Россияның спорт мастери Альберт Комбуй-оол биле Россияның болгаш делегей чергелиг спорт мастери Каң-Демир Куулар 2-ги, 3-кү чер дээр хүрештилер. Түннелинде Каң-Демир Куулар октаан.

Ынчангаш «Дембилдей-2002» фестивалының хүрежи доозулган. Аяс Монгуш шүүлген. 2-ги, 3-кү черлерде Каң-Демир Куулар биле Альберт Комбуй-оол. Шүүлген мөге өңнүг телевизор биле ескелери база өртөктиг барааннар-биле шаңнаткан.

Деткикчилерниң шаңналдары хөй болгаш солун болган. Алдын-оол Куулар Барыын-Хемчиктин төлээзи А.В.Монгуш өске эш-өөрү-биле кады «Жигули-06» деп автомашинаны белекке тывыскан. «Америкадан бээр тыва хүрешти алдаржыдып чораан дунмавыска, тыва хүрешке кириген үлүү дээр моон сонгаардаа чедишкениниң болуру дээр шаңнап тур бис» — деп чоргаарал-биле чугаалап турду.

Алдын-оол Куулар фестивалдың организакчызы К.Б.Ондар-биле кады машиназынга олуруп-каш, стадионну долгандыр хол чайып, көрүкчүлөргө, чонунга өөрүп четтиргенин илеретти.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Тончүзү. Эгеzi 1-ги, 2-ги арынарда).

Эзир-Карага тураскаадып...

Бо фестивальдың програм-мазында аът чарыкы база кирип турар. Ынчангаш стадионга хүреш болуп турар үеде демин эртен Кызыл — Эрзин оруунга (9 км) эрткен аът чарыкының ти-лекчилеринге шаңналдарны тыпсыры-биле тилекчилерни стадионче кирип чалапты. Хенер-тен Сүбедейнин, Чингис-Хаан-ның "шериглери" — каас-чараш кеттинген аъттыг шериглер ий-ийи кылдыр чыскаалып алган халдып кирип келдилер. Сүрлүг-даа, чараш-даа, чоргааранчыг-даа чорду! Олар-биле кады аът чарыкының тилекчилери хал-дып келгеш, чыскаалыпты. Тыва-ның күрүне филармониязының "Саян" ансамблинин артистери — аныяк оолдар Аян Мандан-Хорлуунун тургусканы "Эзир-Кара" деп танчызын тилек-чилерге тураскаадып ойнап турда, чарышка мурнап келген кара аът стадиону долгандыр халдып турда, чаражы!

Дээди шаңнал — "Чиргилчинде"

"Дембилдей-2002" мөөрей-нин тилекчилерин база-ла "Хү-реш" стадионунга адап, шаңнал-мактаан. Ансамбльдер аразында тилекчи — "Чиргилчин" бөлүү болган. Удуртукчузу Мөңгүн-оол Ондар. Тус-тузунда киржикчилер аразында мөөрейге Дээди ша-нал гран-прини **Игорь Көшкен-дей** чаалап алган. Оон шаңналы "Ока" автомашина болган. Игорь база башкызы Конгар-оол Ондар чаа машинага олурупкаш, ста-дионну долгандыр халдып, ки-чээнгейи, ынакшылы, деткимче-зи дээш чонунга өөрүп четтир-генин илереткен.

Хөөмей мөөрейнин 1-ги чер-генин лауреады **Аяс Данзырын** болган. Барыын-Хемчиктен **Евге-ний Сарыглар** ийги чергенин лауреады болган. "Тыва кызы" ансамбльдин удуртукчузу Чоду-раа Тумат үшкү чергенин лау-реады атты чаалап алган.

Каргыраага **Бады-Доржу Он-дар** тилекчи болган. Хөөмейге "Чиргилчин" бөлүүнүн удуртук-чузу **Мөңгүн-оол Ондарга** чедер кижичок болган. Сыгытка ти-лекчи — Чөөн-Хемчиктен **Аян Монгуш**. Эзенгилээринге Кызыл-дан **Аян-оол Сам**, борбанна-дырынга Кызылдан **Саян Тумат** тилекчи болганнар.

Тускай шаңналдар база ар-бын болган. "Фестивальдың ажы-дыышкыны" деп шаңналга **"Алаш"** аас чогаал бөлүү төлеп-тиг болган. "Идегел" деп тускай шаңналды **Өвүрден Мерген Куулар** алган. "Көрүкчүлерин сонуургалы" деп тускай ша-налды АКШ-тан **Стефан Камо-лага** тывыскан.

Шаңналдар соонда, тилек-чилерин гала-концерти болган. Оон соонда **Каа-Хем** биле **Би-Хем**ниң катчып келген белди-ринде даг кырынга фейерверк-тиң салоттаашкыны кайгамчык чараш сылдысталган. Бо фести-валь оон киржикчилеринин-даа, көрүкчүлеринин-даа сеткилинге уттундурбас болушкун болуп артары чугаажок.

Фестивальдың кол органи-закчызы Конгар-оол Ондар бо байырлалды төлептиг эрттир-генин онзалап демдеглекседим.

40 харлап турар хөөмейживис Конгар-оол Ондарга ол кежээ 2 аът белекке келген. Найырлалдың фестивалы оон бодунун бодунга кайгамчык белээ ол-дур. Эр хей! **Светлана БАЛЧЫР.**

Көдээниң хөөннери АРАТ-БИЛЕ ЧАЙ-ХОЕ КАДЫЖДА

Хууда чер, мал ажылын хөгжүдеринге эн таарымчалыг кожуннарның бирээзи — Каа-Хем. Ында чер бүрүзү, суг бүрүзү ажил-ишчи кижилерни манап турар. Ынчангаш бичежек кожунунун девискээрин, одар-белчири ажил-агыйжы орус, тыва, бурят, өске-даа нациянын төлээлери ээлепкен.

Хууда арат ажил-агыйлыг Дамдын Опаевич Ооржак база тус черниң хоочун ажил-ишчизи. Ол Бояровка суурга хөй чылдарның дургузунда көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге ак сеткил-биле ажилдаан. Ожук дажы дег, бир оол болгаш ийи кыстың ээ-хайыралыг адазы. Улуг уруу медицина ажилдакчызы, оглу милиция шугумунда, хеймер кызы — сайгарлыкчы. Ажы-төлүнүң бут кырынга тургустунуп апканы өг-бүлениң күш-ажылга ээ-харыскалгалы. Чер, мал ажылынга чүткүлдүг ада тос чыл бурунгаар пенсияже үнген. Ол анаа орап, дыжын хараар кижичи эвес. Суурдан 19 километр ыракта чурумалдыг, чурттаксанчыг Арыг-Бажынга мал өстүрүп кирген.

— Хой, өшкүм 100, инек 20, чылгы мал 14, хаван 6 — деп, Дамдын Ооржак ажык-чарлыгы-биле меңээ дыңнатты.

Тос-он чылдар ажилгыр кижиге халас болбаанын, мал бажының немежип оары херечилеп турар. Бир эвес республиканың көдээ ишчи бүрүзү үжен шаа хой-өшкүлүг, үжен шаа инектиг, үжен шаа чылгы малдыг, үш-дөрт хаванныг, 10-15 төрүүр дагаалыг болза, чыргалдыг чуртталга, чыргалдыг шаг-үе ала-чайгаар туруп келир болгай аан. Арат Дамдын Ооржакка орукка ужуражып хөөрешкеш, чурукка тырттырып алдым.

Мунгаш дыны узун, узун дыны хендир кара бараанныг азындан ол чиги-биле дүже халааш, сөгедектей оруп алды. Азының шөлээнин, ал-боттун аян-шинчилиин сонуургап көрүңер даан, номчукчу эл-чонум.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.

ТЫВАНЫН АДЫН КАМГАЛАП...

Эрткен неделяда Тыва, тодаргайлаарга Кызыл, спорт болгаш уран чүүл талазы-биле кончуг улуг хемчээлдиг байыр-лалдарны эртирип, чүгле Россияның булуңнарындан эвес, даштыкыдан аалчыларны хүлээп ап, байырлаан. Россияның Азия талазының самбога чемпионаның баштайгы хуннеринде болган маргылдааның дугайында солуннун эрткен дугаарындан номчаан боор силер. Ол маргыл-дааның түңнелин ам силерге дыңнадым.

Тываның командазы ниитизи-биле кошкак деңнелдин көр-

гүскен. Ынчалза-даа өске девис-кээрлерден келгеннер колдуунда спорт мастерлери, спорт мас-терлеринге кандидаттар болган-нын көргөш, бистин мөгелери-вистиң хүрежин эки деп түңнөп болур. Чижээ: Каң-Демир Норбу (56 кг) спорт мастеринге канди-дат аттыг 8, Аян Кара-Сал 4, Аяс Ондар, Аяс Делгер-оол 3, Аян Ондар, Буян Сүктер 3 кандидат, бир мастер кижини, даңзыда мурнап турар, Давид Михайлов 2 кандидатты соонга арттырган.

Бирги хүнде болган 1984-1986 чылда төрүттүнген оолдар аразында маргылдаага Валерий

Сороноков (48 кг, Даг-Алтай), Санай Саланханов (52 кг, Алтай Республика), Андрей Ташмурзин (56 кг, Свердловск), Роман Фи-сенков (60 кг, Амур), Алексей Дайбол (65 кг, Алтай), Ада Сон-гуров (70 кг, Ханты-Мансы АО), Аарон Галоян (75 кг, Амур) чемпионнаан. Тываның төлээ-лери Давид Михайлов (70 кг), Владимир Тас-оол (52 кг) боттарының бөлүктөрүнө үшкү черни алганнар.

Июнь 28-те болган маргыл-даага Владимир Тас-оол база катап деңизинге үшкү черни, Се-мен Ондар (57 кг, Профэвилел-

дер) бирги черни алганнар. Се-меннун бөлүүнө 16 мөге шупту спорт мастеринге кандидаттар болгаш бир спорт мастери бар. Оларның шуптузун артынга октап, Тываның адын ол төлептиг төлээлээ.

Улуг улус аразында болган маргылдаа солун болган. Бо мар-гылдаага Тываны аңгы-аңгы дең-зилерге 27 мөге төлээлээ. 100 кг деңзилерден аар мөгелер ара-зынга Аяс Монгуш чемпионнап каарга, Тываның чоргааралы мө-ге өске девискээрлерден келген-нерниң мурнунга "тилеттир-бес" адын бадыткап каарга, дыка-ла чоргаарланчыг болду. Самир Сат (52 кг), Ондар Семен (57 кг), Алексей Холмогоров (100 кг) ийги черлерни ап, тывалар чү-гле хостуг хүрешке эвес, самбо база хүрежир чон-дур деп бадыткаан.

Айлаң ДАРЖАА.

Чурт рынок экономиказынче кирип, бүдүрүлгелерге хамаарыштыр өнчүнүң хевириниң өскерилгени-биле хөй-хөй ажылчын күштү хаара тудуп турган күрүнениң улуг-улуг бүдүрүлгелери, коллективтиг хевирниң ажыл-агыйлары боттарының ажыл-чорудулгазын соксаткан. Оларның орнунга хосталган бүдүрүкчү күштерни хаара тудуптар өске хевирниң ажыл-агыйлары ам-даа сайзыралды чедир албайн турары-биле чонну ажыл-биле хандыраарының айтырыы чидии-биле тургустунуп келген.

Каш-ла чыл бурунгаар ажыл кылып шыдаптар болгаш ажылдаар күзелдиг кижилер бүрүзү төле-вирлиг ажыл-биле хандырылган турду. Көдээ чон совхозтарга, колхозтарга доктаамал-даа, сезоннуг-даа ажылдарга хаара туттунган турган. Эр кижилер автотранспорт база тудуг организацияларына ажылдап, өг-бүлезиниң бюджетинге орулганы кирип, ажи-төлүн өстүржүп келген. Харын-даа сезоннуг ажылдарга ажылчын күш чедишпейн турган. 6 айдан хөй үениң дургузунда ажылда-ваан кижилерни маңысталчак амьдырап чурттап чоруур дээш, административтиг харысалгага онаап турганын утпаан бис. Амгы үеде байдал өскерилген.

Бюджет организацияларын-да, бот-орулга-чарылгалыг ажыл-агыйларда акшаландырышкынын эвээжээни-биле, саң-хөө байдалының нарыдааны-биле доктаамал ажылчын туруштар немешпейн, харын-даа кызыр-лып турар. Көдээ суурларда эвээш саныг тускай эртем-ниглер, колдуунда-ла херээжен-нер, школаларда, эмнелгелерде ажылдап турарлар.

Сүт-Хөл кожууну ниити чуртта тургустунуп келген социал-экономиктиг айтырылгалар оюп эртпээни чугаажок. Кожуун 9,5 муң чурттакчылыг: ажыл-агыйда хаара туттунганнар — 635, оларның иштинде 475 ажыл чок хамаатыларны кожуунун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвүнүн учедунда тургускан.

«Россия Федерациясында чонну ажылга хаара тударының дугайында» Федералдыг хоой-лунун 1 чүүлүнде «Боттарының чогаадыкчы, бүдүрүкчүлүг кыш-ажылга арга-мергежилдерин канчаар ажылгаары хамааты-ларның эргези. Күш-ажылдың кандыг-ла-бир хевиринче алба-даарын, хоойлуда көрдүмзүн болза, болдурбас» деп бижээн. Кожуунун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвү бодунун ажыл-чорудулгазын айыттырган хоойлуга үндөзүлгө чорудуп турар. Өске кожууннарда ышкаш бисте доктаамал ажылдаар хостуг ажылчын туруштар кончуг эвээш. Сүт-Хөлдүн төп эмнелгезинге тускай мерге-жилдин дээди эртемниг эмчи-лери, школаларына даштыкы дыл башкылары, ниитизи-биле 11 санныг дээди эртемниг кадрлар

езугаар берип турар бис. Эрткен 2001 чылда 18 аныяк тускай эртемниглерге акшаны төлеп берген. Документилерин белет-кеп каан кадрлар бар, акша-ландырышкын болурга төлөл-гелерни чорудар апаар. Демниг ажылывыстың түннелинде эрткен өөредилге чылында көдээге ховар дээн мергежилдиг 3 даштыкы дыл башкылары келген.

жуунга билиг-мергежил бедиде-риниң курстарын ажыдарының ажыктыын өөренип көргөш, апрель айдан эгелээш, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының АУК ажылдакчыларының билиг-мергежил бедидериниң курста-рын ажыдып алдывыс. Бөлүк аныяктар картофель, ногаа, тараа өстүрериниң технология-зын өөренип турарлар. Бо ажылче суурлардан 159 аныяктар

Ажыл чоктар төвүндө

ДУЗАНЫ КӨРГҮЗҮП ТУРАР БИС

Телевирлиг хөй-ниити ажыл-дарын суму чагыргалары, албан организациялар-биле керээ езугаар чорудуп турар бис. Тус чер бот-башкарылга органнары девискээрде дарый кылыры негеттинип турар ажылдарны төпке дыңнадырга херек доку-ментилерни белеткээш, акша-хөреңгини шилчидип турар. Эрткен чылын четта турар хамаатылардан аңгыда, телеви-рлиг ажылдарга 600 ажыл чоктарны хаара туткан болгаш 60 муң ажыл акшаны чарыгдан. Ажыл чок хамаатылар сезоннуг көдээ ажыл-агый айтырыг-ларынга мал чеминиң база социал объектилерниң херег-лелинге, одаар ыяш белет-келинге идепкейлиг кириш-

хаара туттунганнар.

Часкы хүн чылды чөмгөрер дижир. Ынчангаш кожуун чагыргазы-биле бүгү ажыл чок хамаатыларны часкы сезон ажылдарына кириштирер. Кижилер бүрүзү тарааны, карто-фельди, ногааны тараан турары-биле хөмчөглер алдынган. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының шугуму-биле тараа үрезинне-риниң сөөртүлгези чоруп эге-лээн. Кожуунга 5500 гектарга тараа культуралары тарыт-тылган, ооң иштинден коллек-тивтиг ажыл-агыйлар — 1160, арааттар — 3170, хуу кижилер 1170 гектарга тараан.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө, ТР-ниң чонну ажылга хаара тудар

Ажыл чок хамаатылар сезоннуг көдээ ажыл-агый айтырылгаларына мал чеминиң база социал объектилерниң хереглелинге, одаар ыяш белеткелинге идепкейлиг киришкеннер.

кеннер. Социал камгалалы куду ха-маатылар, хөй ажи-төлдүг өг-бүлелер, профессионал мерге-жил чедип албааннар, школа доосканнар, шериг албанындан халажып келгенер төптүң кичээлгезинде. Бо чылын ко-жуунда назы четпестерниң социал реабилитация төвү-биле дугуржулга езугаар 3 хамаатыны ажылга кириген. Оон-даа хөй ажыл чок хамаатыларны хаара

талазы-биле федералдыг күрүне департаментизиниң киржилгези-биле ажыл чок хамаатылар картофель тарырынга улуг дузаны база көргүзүп турар. Кожуунун назы четпестерниң социал реабилитация төвүнге 20 тонна картофель үрезини келген. Үрезинни чединмес болгаш ажыл чок 148 хамаатыга үлээн, картофель өстүрер 39 звеноларны тургускан. Үрезин алган хамаатылар алган үре-зиннерин жүскү дүжүттөн эгидер.

Назы четпестерниң чайгы дыштанылганын организаастаары, оларны ажыктыг күш-ажылче хаара тудары — чугула айты-рылгалар. Эрткен чылын четта турар ажыл чок хамаатыларның ажи-төлүн — 45 кижини — кожуун иштинин «Оргаадай», «Шаараш» лагерлеринге дыш-тандырган. Устүү-Ишкин, Көжээ, Чээде деп черлерде чурттап турар бөлүк урулгар эм-өйттар чыгырына киришкеннер.

Ажылдар кылдынып турар, ынчалза-даа сорулгалар улуг, чедир кылып шыдавайн тура-рывыс ажылдарывыс ам-даа бар. Дамдынчап ХОВАЛЫГ.

САРЫГ ДЫТТЫГ ЧАДААНАНЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

Чадаана хоорайга июль 3-тен 6-га чедир «Устүү-Хүрээ» деп дириг хөгжүмнүң фести-валы болуп эртер. Ол мооң-биле дөрт чыл улаштыр болуп турары ол. Ук конкурс делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан фолк болгаш чаңчылчываан хөгжүмге ынак-тарны, хөгжүмнүң бүгү хевир-лериниң күүседикчилерин хаара туткан. Кандыг-даа тодар-гай хевирге хамаарыштыраы берге хөгжүмнү ойнап турар бөлүктөрни маңаа көрүп болур. 25 ат-сураа алгаан болгаш ам-дызында кымга-даа билдинмес бөлүктөр ол хүннерде Чадаа-нага чыгып кээрлер. Оларның аразында ТР-ниң Күрүне филар-мониязының симфониктиг оркестри, Кызылдың уран чүүл училищезиниң национал хыл-дыг хөгжүм оркестри, «Интер-нат», «Танды эдээ» болгаш өске-даа фолк-бөлүктөр, даштыкы күүседикчилер база хөй-хөй чурттарда ат-сураа алган «Хүн-Хүртү» болгаш «Ят-Ха» дээш, кандыг-кандыг чогаадыкчы бөлүктөрни чок дээрл.

Оларның дөгөрезин үжен чылдарда узуткаттырган Устүү-Чадаананың хүрээзин катап тудуп, тургузарына дуза када-рының арга-шинээ эвилелдеп турар. Тываның барыын тала-зының культура болгаш шажын-чүдүлгө төвү турган Даа кожуун-нун салым-чолу даштыкыда кижилерни безин сонуургады бергени кайгамчык. А ындыг чергелиг фестивалды эрттире-риниң идеязын Игорь Дүлүш көдүрүп үндүрүп келген. Бо дөрт чылдың дургузунда ол кара чааскаан фестивалдың дуга-йында сагыш човаашкынны бодунун экинде чүктеп чоруур.

«Устүү-Хүрээни» эрттире-риниң талазы-биле ооң чоок дузалакчылары болгаш сурук-чулары Орлан Дамба-Хуурак, Андрей Чымба безин ооң ажилгырын, шыдамьын кайгаар-лар. Эрткен чылдарның фести-вальдарының барык бүгү кир-жикчилери Кижилер-фестиваль («Диалог weekly» солун И. Дү-лүштү ынчаар тодараткан) оларга маңаа чыгып, арга-дуржулга солчуп, бот-ботта-рындан чогаадыкчы чаа чүүл-дерни өөренип алырынга дуза-лыг болган деп чугаалап турар-лар. Игорь боду ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, чоокта чаа Улуг Хуралдың Хоойлу-жудулга палатазының депута-дына соңгуттурган Владимир Орус-оолга өөрүп четтир-гениниң сөстөрүн чугаалап чоруур. В. Орус-оолдун баштап турары «Хостуг Тыва» ниитилел-политиктиг шимчээшкин фести-вальдың чингине деткичизи болган. Ажык-кончаа дуга-йында бодавайн чоруур өске-даа дузалакчыларны чок деп болбас. Оларның санынга үн күштел-дирер аппаратураның опера-торларын чөптүү-биле хамаа-рыштырып болур. Омак Тараа-

чы, Шолбан Ондар көрбээни чок эрги аппаратураны бодунуң бар күжүндөн-даа артык ажылдаарын чедип ап турарлар.

Фестивальдың кол кижиле-ри, чугаажок-ла, хөгжүмчүлөр болбайн аан. Конкурска кир-жир дээш оларның кандыг эрээ-хинчек көргөни көрүк-чүлөр кайын билерлер деп. Чедишпес чүүлдер-ле хөй — хөгжүм херекселдери, репе-тиция эрттирер оран-сава, а эң-не кол чүүл — үе.

«Устүү-Хүрээ — 2001» фести-вальга «Онзагай» поп-бөлүк-түң уругларын дээрле деп санаан. Ак-Довурак хоорайның уругларның хөгжүм школазы-ның беш херээжен башкызы конкурстун жоризинга езулуг-ла манаттынмаан белек бол-ган. Чүгле чаңгыс-ла кижилер

Фестиваль

бир шагда бөлүктүн хевирлет-тинеринге бар шаа-биле дузалашкан, хоорайның куль-тура килдинин эргедекчизи Вадим Монгуш-ла уругларның салым-чаянныгына чигзин-мээн. Бөгүн «Онзагайның» ады-сураа нептереп, ам безин чаа ырыларлыг 15 аудиоальбомну чырыкче үндүргөн. Ырылар-ның аялганын бөлүктүн удур-тукчузу Аяна Монгуш чогаа-дып турар. Дириг хөгжүм фести-валының ажыдыш-кынынга «Шо» бөлүктү база хамаарыштырып болур.

Буддийжи тематикалыг фести-вальдар Бурятияда, Ал-тайда аажок нептеренгей, ынчалзажок олар ажык-кончаа ажылдап алырынче угланган болгаш бодунун ужур-утказын чидирип турар. «Устүү-Хүрээ» бо талазы-биле олардан ылгалдыг, ындыг болганда, ону моон-даа соң-гаар ынчаар арттыраы күзен-чиг. Фестивальга хамаарыш-тыр Игорьнун бодап турар планнары-ла хөй. Оларның бирээзи — Интернетке тускай сайтыны ажыдып алыры. Фестивальдың дугайында хөй улус билген тудум, улам эки — бот-тускайлаң фольклор тыва-ларның арын-шырайы болгаш барааны апаары чугаажок.

Бодунуң беш чыл юбиле-йинде фестиваль эрге-чагыр-ганың болгаш деткиччилер-ниң талазындан элээн детким-чени алыры чадавас. А амдызында Игорьга «Тыва» Күртелерадиокомпания, Камбы-ламаның эргелели, Чөөн-Хөмчик кожуунун чагырга чери болгаш Устүү-Чадаана хүрээзин тудуп, тургузарына сонуургалдыг хөй-хөй хууда кижилер халас дузанын чедирип турарлар.

А. ХОМУШКУ.

Сүт-Хөлдүн төп эмнелгезинге тускай мергежилдин дээди эртемниг эмчилери, школаларына даштыкы дыл башкылары, ниитизи-биле 11 санныг дээди эртемниг кадрлар негеттинип турар.

негеттинип турар. Кожуунун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвү төп эмнелге, ниити болгаш профессионал өөре-дилге килдизи-биле демнежип алгаш, чогуур яамыларга чагы-ларны кирип, хостуг ажылчын туруштарның ярмаркаларына киржип, тускай өөредилге черлери-биле, студентилер-биле чугаалажып, көдээже ажылдаары-биле көжүп келгени дээш телевирилерни керээ

тудуп болур, ынчалза-даа лимит-те көрдүнгөн акша-төгөриктиң шаа ындыг болуп турар. Эрткен чылын 45 аныяктарны компью-тер операторларына, фрези-ровщиктерниң, газозлектро-сварщиктерниң, дүктү класстаа-рының болгаш өске-даа мерге-жилдерге Кызылдың №, № 4,11 профессионал училищелеринге, «Прогресс», «Исток» өөредилге төптериниң баазаларына 1-3 айлыг курстарга өөреткен. Ко-

БУТ БӨМБҮҮ

ТИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЕТТИНГЕН

Бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазына Россиянын команданын чедимче чок ойнааны дыка хей аарыкчыларнын сеткилсагыжын дүвүрөткөн. Кажан Россиянын бут бөмбүүнүн командасы Москванын «Внуково» аэропортуна дүнекиниң 11 шакта ужуп кээрин безин аарыкчыларга баш удур дыңнатпайн турган. Москванын Манеж шөлүнге болган таварылга, эрге-хоойлу ажилдакчыларын баш удур сагындырып турган. А бут бөмбүкчүлери дорт самолеттан тускай автобуска олурткаш, бажынарнын чедирерин организаастаан. Ынчалза-даа журналистер черле аргалыг болгай, олар аэропортче дорт эрткеш, чамдык бут бөмбүкчүлериинден интервью алыр аргалыг болганнар. Чуура шаптырган армиянын кол командылакчызы О.Романцев журналистерге интервью бээр хамаанчок, автобустан үнмээн.

Бо удаада кол халдакчы В.Бесчастных дидими-биле «Комсомольская правда» солуннун корреспондентизинге интервью бергеш, мынчаар чугаалаан:

— Бис Японияга чеде бергеш кайгадывыс, бичи оолдарга кайгамчык бут бөмбүүнүн баазанын кылып каан, биске кажан-даа ындыг шөлдер турбас боор. Оларнын шөлдеринге көөрдө, бис асфальт кырында ойнап турар улус-тур бис. Делегей маргылдаазына албан-биле киржир дээш, Испаниядан келгеш, «Спартакка» ойнап турдум. Сөөлү катап делегей маргылдаазына киришкеним чадавас, 4 чыл болгаш, 32 харлыг турар мен. Бистин командавыс эки ойнап болурунун аргазы турган. Япония-биле ойнап тургаш, меңээ бөмбүктү кири тевер арга турган, хөлүн эрттир изий бергеним ол ынаан, болдунмаан, хомуданчыг-дыр. Япония биле Бельгияны багай командалар деп санап болбас.

Бут бөмбүүнге делегей маргылдаазынын ийги ээлчээнде 1/8 түннел оюнда Япония — Турцияга 0:1 санга уттургаш, маргылдааны оон ыңай уламчылаар аргазын чидирген. Эң солун оюннарнын бирээзи Корея биле Италиянын командаларынын аразына болган. Корея Республиканын командасы Азия чурттарындан бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазына эң хей киришкен. Бо удаада беш дугаар киржип турары ол. Ынчалза-даа бодунун бөлүүндөн үнүп чадап турган. Амгы маргылдаага керейлер делегейнин тергийн дээн бут бөмбүкчүлери безин кайгаткан. Маргылдаанын ийги ээлчээнде бут бөмбүүнге делегейнин үш дакпыр чемпиону (1934, 1938, 1982 чылдарда) Италиянын команданын 3:2 санга уткаш, аарыкчыларны кайгаткан.

Бут бөмбүүнге делегей маргылдаазынын үшкү ээлчээнде азы дөрткү түннел оюнда делегейнин 8 шилиндек командалары мынчаар илерээн: Англия, Бразилия, Сенегал, Турция, Германия, АКШ, Испания, Корея. Түннелинде Англия Бразилияга 0:1 санга уттурган, Турция Сенегалды 1:0-га уткан, АКШ Германияга 0:1-ге уттурган. Солун маргылдаа Испания биле Кореянын аразына болган. Бердинген болгаш

немелде берген үе үезинде сан кирип чадашкан. Маргылдаанын чурумун езугаар 5 катап хаалгаже бөмбүк кири тевер кылдыр тургузуптарга, Корея Испанияны 5:3 санга удуп алган.

байдалынче кириптерге-ле, дораан солуп кааптар. Ону бертинне бээринден камгалап турары ол. Япония биле Кореянын командаларында чаңгыс-даа даштыкы бут бөмбүкчүзү чок,

Бразилия, Турция, Германия, Корея. Бразилия Турцияны 1:0 санга уткан, Корея Германияга 0:1 санга уттурган. Бут бөмбүүнге делегей маргылдаазынын үшкү чери дээш Турция Кореянын

эвес эгелээш, баштайгы минутада бир бөмбүктү хаалгазынче кирип, хей-адын бадырганындан уттурганнар. Мурнуу Корея Республиканын командасы Азия чурттарындан бир дугаар делегейнин дөрт шилиндек команданын санынче кирип, дөрт дугаар черни алганы төөгүге артар.

Түннел маргылдаага делегейнин эң шыырак командалары, делегейнин 4 дакпыр чемпиону (1958, 1962, 1970, 1992 чылдарда) Бразилиянын командасы-биле делегейнин үш дакпыр чемпиону (1954, 1974, 1990 чылдарда) Германиянын командасы ойнаан. Бразилия Германияны 2:0 санга уткаш, бут бөмбүүнге 16-гы делегей маргылдаазынын чемпиону болганнар. Мооң-биле каттыштыр Бразилия бут бөмбүүнге делегейнин 5 дакпыр чемпиону болуп турар.

Бразилиянын команданын кол халдакчызы Роналдо 1998 чылда Францияга болган делегей маргылдаазына ойнап тургаш, журналистерге берген интервьюзунга мынча дээн болгай:

Бут бөмбүүнүн делегей чемпиону, алдын медальдын эдилекчилери Бразилиянын командасы.

Спортчу тайылбырлакчыларнын берип турар медээзин езугаар алырга, Мурнуу Корея Республиканын бут бөмбүүнүн голланд тренери Гуса Хиддинканын аталдары көдүрүлген, ооң чуруу садыгларда, кудумчуларда делгээрэн деп турар. Бир эвес Кореянын хамаатызы эргелиг турган болза, күскү президент сонгулдарына Президент кылдыр сонгуп алырындан кортпас дижи база турар. Мурнуу Корея Республиканын хамаатызы эргени бээр айтырыгны тургузуп эгелээн.

Делегей маргылдаазында ойнап турар бут бөмбүкчүлериинде, онзагай чүүлдер хей: спортчулар бедик культуралыг, бот-боттарын хүндүлежип билир, ийи дугаарында, олар шийткенин сөзүн кончуг дыңнаар,

Бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазына ийги черни алган, мөңгүн медаль-биле шаңнаткан. Германиянын командасы.

Бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазына дөрткү черни алган Мурнуу Корея Республиканын командасы.

чамдык эпчок шийткелдер турар-даа болза, оларнын-биле маргышпас. Ооң түннелин дөмей-ле бут бөмбүүнүн делегей федерациязы сайгаржып чугаалажыр дээрзин олар билер. Командалар кол ойнакчыларын кончуг камгалаар боорун эскердим. Бразилиянын тренери кол халдакчы Роналдо санны кирип, команданы тиилеп алырынын

езулуг национал командалар ойнап турары солун. Кажан Америка биле Кореянын командасы ойнап турда, англи спорт тайылбырлакчызы, Кореянын команданы дурт-сын талазы-биле 170 см ашпас улус-тур деп чарлап тургаш, язы-сөөк ылгаан деп буруудаттырган болгай.

Маргылдаанын чартык түннел оюнунда 4 команда арткан:

команданын 3:2 санга уткаш, делегей маргылдаазынын хүлер медальнын эдилекчилери болган. Сөөлү чылдарда бут бөмбүү Турцияда улуг сайзыралды ап турар, оларнын командасы Европада шыырак командаларнын санынче кирген. Бо маргылдаага Кореянын команданы багай ойнаан деп кым-даа чугаалап шыдавас, олар сөөлү оюнну шын

«Бразилиянын команданын делегейнин беш дакпыр чемпиону кылдыр үндүрүп каар мен» деп. Францияга болган делегей маргылдаазына олар ийги черни алган-даа болза, бо удаада Роналдо бодунун сөзүнге ээ болган. Чартык түннел оюнда Турция-биле, түннел оюнда Германиянын хаалгазынче кирген ниити 3 бөмбүктү шуптузун Роналдо кириген. Делегей маргылдаазына 8 бөмбүктү удурланкчыларынын хаалгазынче кир тепкеш, Роналдо делегей маргылдаазынын тергийн бут бөмбүкчүзү деп атка төлептиг болган.

Бут бөмбүүнге делегей маргылдаазынын сөөлү оюну Япониянын Йокогама хоорайнын төп стадиону «Международныйга» болган. Ол стадионга ниитизи-биле 70 муң көрүкчүлөр кире бээр. Делегейнин бут бөмбүүнүн федерациязы тилекчилерни ола стадионга шаңнап-мактаан. Бут бөмбүүнүн хааны, ат-алдарлыг Пеле байырлалдыг езулалга киржип, тилекчилерге байыр чедирген. Бут бөмбүүнге дараазында делегей маргылдаазы 4 чыл болгаш, Германияга болур. Ооң соонда ээлчегде Россия туруп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

САЙГАРЛЫКЧЫ

Бистиң чуртувус рынок экономиказынче кирген соонда, янзы-бүрү биче бүдүрүлгелер, арат ажил-агыйлары тургустунуп, кандыг-даа сайгарлыкчылар тыптып келгени чажыт эвес-ле болгай. Ону хүн бүрүнүң амыдыралындан көрүп чор бис. Оларның чамдыктары рыноктуң каржы хоойлузунга шыдашпайн, буурап дүжүп-даа турар, бар турган аргаларны ажыглап, бут кырында туруп келген бүдүрүлгелер, арат ажил-агыйлары-даа бар. Олар күрүнөгө-даа, чонга-даа ажыктыг ажылдап чоруурлар.

Бир эвес биче бизнестин эрткен оруунче эглип көөр болзувусса, ында шаптараазыннар-ла хей. Ажы-биле чугаалаар болза, тус черниң эрге-чагырга органнары-даа, үндүрүлгелер-даа оларга деткимче бербээн. Ооң түннелинде, дыка хей биче бүдүрүлгелер, арат ажил-агыйлары, сайгарлыкчылар берге байдалга таваржып турду. РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бо айтырыгны тодаргай-биле өөренип көргөш, биче бизнесте деткириниң талазы-биле боттук хемчеглерни апаргаш. Ол, бир дугаарында, үндүрүлгелерге, ийи дугаарында, оон хөгжүлдесиниң оруунга шаптык кадып турар эрге-чагырга органнарынга хамааржып турар.

Бодум база бо айтырыгга сонургалдыг, чаңгыс эвес удаа сайгарлыкчылар-биле, биче бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле ужуражып, чугаалажып чораан болгаш оларның ажил-ижи-биле чоок таныш мен. Ам силерге Тожу кожуунда "Иви" төрөл бөлүктүн общиназын ажыдып алгаш, ону багай эвес удуртуп чоруур Сундуй-оол Монгушович Арандолдун ажил-ижи-биле силерни таныштырып көрей. Алдан арттың бажын харап оор Сундуй-оол Монгушовичиниң намдар төөгүзүн ажып көөргө, солун кижилерниң бирээзи. 1958 чылда Ак-Туруг сес чыл школазын, 1965 чылда Кызылдың садыг училищесин, 1972 чылда Иркутскиниң садыг-коржаа техникумун дооскан, тракторист, чолаачы дээш, билбес чүвези чок кижилерниң бирээзи.

Чадаанага, Мугур-Аксынга, Тожуга, Кунгуртугга, Самагалдайга, Кызылга садыгылап, товароветтеп, садыг килдизин эргелекчилеп кожпо шугумунга хей чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келген. Ооң шаңнаткан хей санныг хүндүлел бижиктерин көрүп ораарга, "Чылдың тергийн садыгызы" деп атты каш-даа алган боор чорду.

Бичизинден өскүс-чавыс өскөн болгаш амыдыралды езулуг үнелеп билер кижилерниң бирээзи. Алызындан садыгы, сайгарлыкчы кижилер болгаш хуу ажил-агый тургузарын шаандан тура бодап, күзөп-даа чораан. Баштай ол Кызыл хоорайга чурттап тургаш, бир-ле дугаарында, 1989 чылда тыва далган кылыр талазы-биле хуу сайгарлыкчының патентизин (чөпшээрелин) кылдырып алгаш, далган кылып эгелээн. Ону кылырының херекселен боду чогадып тургускан. Ол дугайында мынчаар чугаалаар кижилер болду. "Эге-

зинде тыва далганы садарымга, улус сонургавам, чамдык кижилер холу-биле тудуп көөр, шоодар хевирлиг турду. Ону Тожу кожуунун совхозтарынга садып турдум. Тыва кижилер дээр шаг-төөгүдөн бээр тыва далган чип өскөн болгай. Хлеб дээр чокта чаа, алдан чылдарның эгезинде, суурларга быжырып, садып эгеледи, ол аразында тыва кижилер тараа далганын утуп бар чыткан-дыр ийин".

1992 чылда арат (тараачын) ажил-агыйын непередип тургузар дугайында РФ-тиң Чазаның доктаалы үнген. Ооң соонда баштайгы арат ажил-агыйлары тургустунуп эгелээн. Бо доктаалга үндөзилээш, Тожу кожуунун экономиказының байдалын өөренип көргөш, тус черге төрөл бөлүктөрү (общиналары) тургузарының дугайында чурумну ТР-ниң Чазаның ажылдап кылган азы өскээр чугаалаарга, арат ажил-агыйлары кылдыр тургузар дугайында. Ынчап кээрге совхозтарның өңчүзү төрөл бөлүктөргө хувааттына берген. Сундуй-оол Монгушович "Иви" төрөл бөлүктү тургузуп тургаш, ивилерни колдуунда чондан садып алган мен дээр кижилер. Тожу кожуунун төрөл бөлүктөрү (общиналары) ажилын эрге-хоойлу талазы-биле камгалаар дугайында ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың 1996 чылдың январь 10-да "Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Сонгу чүктүн биче-буурай улустарының төрөл бөлүкүнүн эргелериниң дугайында" Чарлыкты үндүргөн. Ол чарлык төрөл бөлүк кижилерниң иви малды өстүрер талазы-биле ТР-ниң Чазаның талазындан улуг деткимче болган.

Бо чылдың апрель 1-де ТР-ниң статистика талазы-биле берген медээзин езугаар алырга, Тожу кожуунда иви малдың баш саны 27 хуу өскөн. Сундуй-оол Монгушович-биле чугаалажып орта, бодунун удуртуп турар төрөл бөлүкүн болгаш Тожу кожуунда тургустунган общиналарының ажилының дугайында кыскасы-биле чугаалап бээрин диледим.

— Бистиң төрөл бөлүк кожуунун девискээринде 1700 гектар 3 кезек черни алдымыс. Ооң иштинде 65 гектар черни 3 хөл ээлеп турар. Хөлдү алган чылдагаанымыс — оон балыктаар, ону Кызылга эккеп садып-сайгарар. Ынчаар кылып-даа тур бис, тоорук, кат-чимисти база сайгарып тур бис. Тожу — байлак-ла оран болгай. Хей чылдарда аңаа ажылдап, чурттап чораан, тус черниң күдээзи кижилер болгаш ол черниң чонунун аажы-чаңын эки билер мен. Амыдыралымга херек хей чүүлдерни тожу чондан өөренидим. Ылангыя катым Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Эрестол Даржаевич Даржаадан аңнаарын, балыктаарын, шыны-биле чугаалаарга, бойдуска ынак кылдыр мени өөредип каан. Бодумга чоок Василий Саңмаевич Тамдын-оолду утпас мен, ол мени ажил-агыйны канчаар удуртуп-башкарынга улуг дузаны көргүзүп, кижизидип каан.

Тожунун ивизи өзүп турар

дээрге, меңээ арай бүзүрөнчиг эвес-тир. Совхозтарның ивилерин төрөл бөлүктөргө үлөп бергенин шын эвес дээр мен. Чамдык төрөл бөлүктөр (общиналар) ам дүжүп турлар. Олар эгезинде Чазактан деткимчени апарганнар. Ам санныг-ла кижилерде ивизи баш саны эвээжеп турар. Ивизи кайы хамаанчок чарыгдалдарга ажыглап турары көвүдээн. Ооң эди эм шынарлыг, мыйызы база бышкаа дүргөн сайгарлык. Ивизи өзүлдесинге ол база-ла салдарлыг. Мындыг кижилер база тыптып келген, 40 чылдар үзүндө Моолче көжүп кире берген кижилер бар, оларның ажи-төпү төрөлдеривис кайда силер деп чедип кээп, бир атка 4 ивизи орнап апарган дээр.

Иви малды өстүрери эргежок чугула. Кандыг-даа чарыгдал чок, аң-биле демей мал-дыр. Сыстыг-Хемниң аңныр-тывыш ажил-агыйының директорунга ажылап тургаш, ооң ажи-тынчан билдим. Тожунун ивизи боткур, улуг, деңзи талазы-биле делегейде эң улуг ивилер болуп турар. Сонгу чүктүн ивилерин мунуп алып болза, кижилер угбас, оларны шаңатпай алгаш ажыглап турар. Бистиң ивилеривис кандыг-даа тайга-таксылга мунуп алгаш чоруп турда тоор эвес. Экономиктиг реформа чаа эргилдеже кирип ораарын билер ор мен. Бир эвес Тожуга ивизи өстүрер дээр болза, катап күрүнө ажил-агыйын тургузары эргежок чугулап апарган. Оон өске орук чок. Төрөл бөлүктөргө хуваап каарга-даа, ооң өзүлдесин контролдаар кижилер чок-тур. Ивизи баш саны дээш күрүнөдөн дотация берип эгелээрге, ооң баш саны өзүп эгелээн деп чугаа бар. Ол база будулгаазының — деп, Сундуй-оол Монгушович чугаалап орду.

Сундуй-оол Монгушович ажылдап чораан чылдарында каяа-даа баргаш, улус мурнунга улуг туразын көргүзүп, хөйүнү мурнунга көөргөттүп чорбаан. Хүндүлээчел, дузааргак, эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг чаңын салбаан. Ол дээш, ооң үрөтүннелдиг ажилы дээш, чон ону аажок хүндүлөп, ооң ажилына бектик үнелелди берип турган. Ол — Ленинчи юбилей медалының эдилекчизи, Тожу район, суму Советтериниң депутаты турган. Хей санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Шынап-ла, аажок төлөптүг, мөзү-бүдүштүг кижилерниң бирээзи.

Ооң кылып чораан ажилы кезээде чон-биле тудуш холбаа-

лыг, оларга ачы-дуза чедирип чораан болгаш аажы-чаңы топтуг, аасдылы чымчак, езулуг бүдүштүг кижилер. Амыдыралга езулуг туруштук кижилерниң бирээзи. Каяан чурт рынок экономиказынче кирип эгелээрге, ол бир-ле дугаарында үениң негелдесинге дүүштүр ажил-агыйны, амыдыралды тургузарын бодап берген. Ооң бодап чораан бода-лы-даа бүткен. Алызындан садыглап, бүдүрүлгө

удуртуп чораан арга-дуржулгалыг кижилер болгаш, ол улуг бергелерге таварышпайн Тожуга "Иви" төрөл бөлүктү тургузуп алгаш, ооң ажилын билдирип удуртуп келген. 1996 чылда арат, тараачын ажил-агыйларның Бүгүроссияның 7 дугаар съездизинге Тывадан делегат болуп барып киришкен. Эң эки ажилдыг арат, тараачын ажил-агыйларның санынга кирип, "1997 чылдың кижизи" деп бектик атка төлөптүг болган.

Сундуй-оол Монгушович бо ажил-агыйны тургузарда, чүгө 1700 гектар чер алган боордан башка, күрүнөдөн чээли албаан. Ол хиреде боттарының ажылдап алган акшазы-биле Тожунун кадыр-берт тайгаларына ажыглаар танкеткадан эгелээш, күштүг техниканы шуптузун садып алган. Кызыл хоорайда бажыңының чанында улуг садыгны төлөвилел езугаар тудуп кылган. Орта удавас балык, катчимис, мөөгү дээш Тожунун байлаан садып эгелээринге бөлен. Алызындан ажилчын кижиниң бажыңының девискээринче кире бээрге гараж, станоктар, дериг-херекселдер, шупту эт-сеп аайлыг-баштыг, бодунун туружунда.

Алыс боду Улуг-Хем чурттуг-даа болза, Тожунун чаартылгазы дээш чүрээ аарып чоруур кижилерниң бирээзи. Ооң бодап, чугаалап оор чүүлдеринде чаңгыс-даа артык чүвө чок, чүгө дээрге амыдыралды ол хире үнелеп билер кижилер дээрзи

билдине бээр. "1992 чылдан бээр тургустунган арат, тараачын ажил-агыйлары хей, ынчалза-даа оларның чамдызы сайгарлып шыдавайн буураан болгай, ыңдыг общиналар Тожуга база хей. Бут кырынга туруп, быжыга берген араттар Тывада хей, оларның ажилын үнелээр мен. Ам көрүп чоруурга, ол араттар боттарының бүдүрүп алган продукциязын хостуг садып-сайгарыштар базаар чок, ол дыка багай. Чамдыктары эдин, чемин сөөртүп алгаш келгеш, садып-сайгарып чадап кааш, чондан эът садып ап амдажаан сайгарлыкчыларга чик өртөккө садып-каш, чоруптар-тыр. Кызыл хоорайга, араттарга тускай базаардан тургузуп бээр күзөңчиг" — деп, Сундуй-оол Монгушович хому-дап чугаалап орду.

Бичизинден тура ажил-ишке дадыккан кижилер болгаш, арат ажил-агыйын ам-даа сандаратпайн, ону моон сонгаар үениң негелдесинге дүүштүр канчаар хөгжүдери бодап чоруур, өг-бүлениң, ажи-төлүнүң быжыг чөлөңгичи, деткичизи, езулуг ада Сундуй-оол Монгушович удавас алдан харлаар. Чуртталгазының көвей кезин күш-ажылга өргүп келген кижилер-биле чугаалажып оорга безин солун, эр сеткилдиг, эриг баарлыг кижилер деп билдине бээр. Амыдыралчы, ажил-ишчи акымга ак орукту, буянын кижилер-чолду күзөдүм.

Сергей КЕРПЕК.

ОНЗА БАЙДАЛДАР АЛБАНЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

Үер байдалы Өвүр кожуунда биче хемнерниң, Моолдуг-Хемниң деңнели республикага чаашкын сөөлүндө көдүрүлгөн. Хандагайты—Мугур-Аксы аразының көвүрүүн үер алган. “Тыва автоорук” эргелели, онза байдалдар бөлүү дарый хемчеглер алыры-биле олче чорупкан. Чадаана—Хандагайты автооруунун 500 метр шывын үер алган. Ону оюп эртер орук туудун чорудуп турар. Чурттакчы суурларга суг үериниң айылы чок бооп турар.

Арга-арыг өртүнүн байдалы Тыва Республиканың Бойдус курлавырының күрүне комитетинин сан-чуратайларын езугаар алырга, бо чылдын июнь 17-24 хүннеринде эрткен чаашкынның ачызында бешки бөлүктүн өрт айылы бирги бөлүкчө чавырып баткан. Бүргө, булуттарлыг болганы-биле өрт айылы немешки дег байдалдар республика иштинге бүртүктетинмээн. Ачинскиниң авиабүдүрүлгезинде кывар-чаар чүүлдүн чок болганы-биле АН-2 самолеттар (ужар чүүл-биле арга-арыг камгалаар ажилдар соксаан) июнь айның ийги

декадазинда ушпаан. 2000 чылда чер кыры кургаан сөөлүндө 328 өрттер 13320,8 гектар арга-арыг, 2948 гектар хову-шөлдерге бүртүктетинген.

Республикада бо чылдын июнь 17-23 хүннеринде чурттакчылыг черлерге өрт айылының ниити байдалы 13 өрт бүртүктетинген, 1 кижини өлгөн, материалдыг чидириниң түнү 45000 рубль. Өрт болу бээриниң чылдагааннары: от, газ приборларының (бир газ баллону чазылган) ажыглалына серемчилел чок чорук; дунзаа ажилдарын чорудуп турар үеде айылы-ондакты болдура бээри. Гараж ниитилелинге бир өрт анаа бадьттал.

Фитопатологтук байдал. Үнүштер чок кылып турар хоралыг курттарга алыскан девискээрлерниң байдалын республиканың Үнүштер камгалаар станциязы шинчилеп турар. Хемчеглер алдынгылаан. 0,65 тонна хоран химикаттарны чаштырган. 6,72 муң гектар девискээрге 1,52 тонна хоран химикаттар хереглетинип турар. Хереглетинип дег хоран химикаттар бар. Ужар чүүл

дамчыштыр ону чаштырарына кывар-чаар чүүл чок болуп турары харааданчыг. Кожууннарның МТС-теринче хуваап чоруткан ОП-2000 чаа чаштырыкчыларны садып алган. Таңды арга-арыг ажил-агыында сибири шелкопряды бар болуп артыпшаан.

Тыва Республиканың дилеп тывышкын болгаш амы-тын камгалаар черин 7 катап ажыглаан: башкарылгасы чок хеме Улуг-Хемге бичии уругларлыг чорааны дээш бир катап кыйгырткан. Аал-оран иштинче 7 кыйгыртышкын, озал-ондак болган черге бир кыйгыртышкын болган. Ол дээрге Кызыл—Тээли аразының озал-ондаа. Бүгү болуушкуннарга 13 камгалакчы киришкен. Республиканың дилеп тывышкын болгаш амы-тын камгалаар албан чериниң телефону 3-83-71. (Дүнхүн чок ажылдап турар).

Наталья БАХВАЛОВА, Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалаалының херектериниң талазы-биле яаманың өөредилге-методиктиг төвүнүн эргелекчизи.

ҮНЕЛЭЭРИ КҮЗЕНЧИГ

Республиканың девискээринге бо чылын агаар-бойдустун таарымча чок болганындан, дыка хей өрттер болган. Бир дугаар өрт кайы-даа чылдан эрте, март 30-де, Балгазынның хадылыг аргазына болган. Хар чуга чагаш, чер эрте кургаанындан хей өрттер болган. Ооң-биле чергелештир эрткен чылын тоорук хей үнгенинден, часкы үеде хей кижилер тайгаже тоорук чыыр дээш чоруп тургаш, хей өрттү болдурган.

Бо чылдын март 30-ден бо хүннерге чедир 339 арга-арыг өрттери болган, ооң 25-и чаңыккан, а артканы кижилерниң буруузу-биле болган. Арга-арыг өрттери 66619 гектар черге, хову-шөлдерге 26954,3 гектар черге болган. **Чүгле апрель-май айларда өрт өжүреринге чарыгдалы 6,100 муң рубль болган,** июнь айны-биле катая алып болза, оон-даа эзер. Эң улуг өрттер Тожу, Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарның девискээринге болган. Ол өрттерни өжүреринге

кажан өрттү өжүргенде, ол барымдаага үндөзилеп тургустунган актыга дүүштүр, ынчан акшаны берип турар. Эрткен чылын оода 20 хуузун баш удур берип көрүңер деп дилээривиске безин, чаңгыс-даа девискээрге акша бербээн.

Агаардан хайгаарал кылып авиаотрядка акшаландырышкын бербээни-биле май 7-ге чедир хайгаарал кылбайн турган. Эң улуг өрттер апрельде эгелээн болгай. Бо чылдын март 26-да болган ТР-ниң Онза байдалдар талазы-биле комиссиязы хуралдааш, протокол шийтпиринге үерге болгаш өртке удур хемчеглерге 500 муң рубльди тускайлап бээрин айтырган. Кажан май айда 30 хире улуг өрттер кып турда, ТР-ниң Чазаа дедир эргилделиг 290 муң рубльди үндүрүп берген. Кижини бодап көөрге, өртке удур хемчеглерни Россияның Бойдус курлавырларының талазы-биле яамызы, ТР-ниң Чазаа, тус черниң чагыргалары март айдан эгелеп акшаландырар ужурлуг.

«Бойдустун онза берге байдалдарындан болгаш техникениң чоруктардан чурттакчыларны болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» РФ-тиң Хоойлузунда көрдүнгени болза, тус черниң эрге-чагырга органнары чурттакчыларны болгаш тус черниң девискээрин бойдустун онза-берге байдалдарындан ап чорудар хемчеглерни бот-тускайлап акшаландырар ужурлуг дээрзин ТР-ниң Чазаанга, кожуун чагыргаларының даргаларына сагындырып каары артык эвес.

Арга-арыг ажил-агыяларында өртке удур ажылгаар техника элп, эргижирээн, хуусаазын эрттир ажилдап каапкан. Ону ажылгаарга чарыгдалы улуг, дузазы эвээш. Акшаландырышкын чогундан өртке удур ажилдаар чаа техника садып алып арга-шинек арга-арыг ажил-агыяларында чок. Чылдыңна январь айдан эгелээш, часкы өрттерге удур белеткенип эгелээр бис. Техника септелгези, аш-чем курлавыры тургузары, кывар-чаар материалдар, машина, тракторларга артык кезектер. Ону шуптузун бодувустун хөргөнгө-биле садып ап турар бис, а херек кырында ол акшаны үндүрүглер төлээринге, ажил-чыннарның шалында өрезин төлээринге көрдүнгөн турдала.

Бо хүннерде арга-арыг камгалаалында 275 кижини ажилдап турар, арга-арыг фондузунун ниити шөлү 11,3 млн. гектар, өрттү колдуунда арга-арыг ажилдакчылары өжүрүп турар. Бо улустун аар, эң айылыг ажилын үнелеп көөрү күзенчиг. Түннелинде чүнү сагындырып каарыл дизе, часкы, күскү үеде арга-арыгга чораан кижилер, от-биле оварымчалыг болурун уттуп болбас. Мен үстүндө, арга-арыг өрттерин өжүреринге, май-июнь айларда үндүргөн чарыгдалдарның түнүн бижидим. Ооң бойдуска чедирген когаралын ам-даа санап, түнпеп турар.

Ногаан бойдус бистин өнүүвүс, ону камгалаары, кадагалаары бистин ниити хүлээлгөвис болур. Чамдык удуртукчулар өрт кыва бээрге, ол арга-арыг ажилдакчыларының херээ-дир дээр хөөн бар. Шакындыг хөөнүг удуртукчулар тус чер чагыргаларында эвээш эвес. Өртке өршээл турбас дээрзин кым-даа утпас ужурлуг.

Толуя БАРААН, ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитетинин арга-арыг ажил-агыя килдизинин начальниги.

Чүгле апрель-май айларда өрт өжүреринге чарыгдалы 6,100 муң рубль болган.

Красноярскиниң Үстүү-Енисей, Тюмениниң, Томскиниң, Свердловскиниң авиаотрядтары киришкен. Май айда өрт өжүреринге 1000 ажыг кижини киришкен: арга-арыг ажилдакчылары, парашютистер, тус черниң чурттакчылары.

Эң улуг өрттер Тожу, Тес-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннарның девискээринге ийи ай хире үргүлчүлээн, чүгле июнь 21-22 хүннеринде чаз чаккан соонда өшкөн. Тожу кожуунун Ноян-Хөл, Улуг-Даг, Ведий девискээрлеринге өрттерни өжүреринге кижилер киришпээн. Чедери берге, ырак боорга, арга-арыг ажилдакчылары чедип шыдаваан. Вертолёттар болгаш самолёттар чедишпээн. Арга-арыг өрттерин өжүреринге эң улуг ажил арга-арыг ажилдакчыларына онаашкан, олар ийи ай ажыг үениң иштинде дыштаныр хүн чок ажилдап келгенер.

ТР-ниң Онза байдалдар талазы-биле яамызы техниказы, боттарының күжү-биле улуг өрттерни өжүреринге киришпээн. Күрүнениң өртке удур албанының ажилдакчылары арга-арыг өрттерин өжүреринге идепкейлиг киришкен. Ылаңгыя Сой, Владимировка, Кызыл-Арыг, Каскал, Шуурмак суурларже чоокшулап келген өрттерни өжүреринге улуг дузаны чедирген. Ниитизи-биле 34 үнүшкүннү кылган. Онза байдалдар талазы-биле яамының МИ-8 вертоледу арга-арыг өрттерин өжүреринге 12 ужудушкуннарны кылган, ооң ниити хемчээли 31 шак болуп турар.

ТР-ниң Чазаа май-июнь айларда өртке удур хемчеглер болгаш өрттү өжүреринге 650 муң рубльди үндүрүп берген. Мону демдегледип каары артык эвес, арга-арыг албаны болгаш арга-арыг ажил-агыялары арга-арыг өрттерин болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап келген, ынчалза-даа чогуур үезинде акшаландырышкын айтыры чедир шийтпирлеттинмээн. Бо чылдың февраль айда РФ-тиң Бойдус курлавырларының талазы-биле яамызынга 2002 чылдын бюджет акшаландырышкынын 64 млн. рубльге камгалап алган, оон чүгле 18 млн. рубль келген. Өртке удур хемчеглерге акша бербээн. РФ-тиң Бойдус курлавырларының талазы-биле яамызы

УЛУГ ЫНАНЫШ-БИЛЕ

Хемчик унунга өрт өөскүй бээрге, Курттуг-Даштын чыланнары оон дескеш, калчаа далай ышкаш эрийн ашкан хем-сугже эштип кирип, айылыг халаптан дээзе бээрин кижилер кара-биле көргөн. Өрт ындыг кончуг айылыг. Долгандыр түмөн-бойдуска, дириг амытаннарга улуг чидирг-каражаны чедирер.

Чыл бүрүде арга-арыглар, тайга-сыннар, кайгамчык чараш хевис ышкаш ногаан шынаалар өрттенип турар. Бо чылын база ооң «хоочузу» кижилерниң сеткилин дүвүрөткөн. Чадаана хоорайның арга-ыяш ажил-агыяның Сүт-Хөл участогунун даргазы Юрий Донгак удурткан чеди кижини составтыг команда Чодураалыг-Арыг, Улуг-Алаак бажына болгулаан өрттерни өжүргөн. Мурнуку чылдарда тус черниң материал-техниктиг баазы чүгээр турган. Машина-техника, аш-чем-биле хандырылга ынчан үстүр эвес.

Бир чүк автомашиназы, эвээш-биче хүнезин-биле олар ажилдааш, шыдамдын, бедик тура-соруктуун көргүскөн. Өрт өжүреринин арга-дуржулгазы улуг эрлер бир дем-биле хөдөргеш, калбарып олурган өрт айылын чайлаткан. Ооң түннелинде муң-муң, миллион-миллион рубль-биле үнелеттинер чер-девискээр камгалаттынганын сеткил ханышкын-биле демдегледип болур. Буурул, бурун Хемчиктин арга-арыглары кадыктыл бьжыгларынга үнелеп четпес улуг ужур-дузалыг. Чыжыргана, чодураа, долаана, ыткады, ажык-үнелиг өске-даа катчимис, мөөгү кижиге, дириг бүгү амытаннарга бараан болуп чоруур.

Үстүндө кысказы-биле адай каапканывс эм-таң чүүлдөр чыл санында тонна-тонназы-биле өрттенип турарын ожаап көрээли. Чылан эртпес шыргай арга-арыглар элезинниг куруг дазыр шөлдерге шилчий берди. Ол дээрге өрттүн улуг айылының хай-бачыды-дыр.

Кедек тайгаларның тооруккады, чойган, пөш, хады, шиви чижектиг үнелиг ыяштары, улуг болгаш чинге аңнар өрт айылындан хүн бүрүдө, ай санында курутлап орат. Хонаш-турлаглар, дагда кыштаглар, тарылга шөлдери «өзү кара өрттүн чижин» болу берди.

Өрт айылының кол чылдагааннары: балыкчылар, аян-чорукчулар, аңчыларның оварымча, серемчилел чогу-биле одагларының от-көзүн чедир өжүрбейн турары. Кара өжегер эртен өрт үндүрүп турар чоруктар сөөлгү үеде туттурбайн келген. Сыын мыйыстарын чыыры-биле холбашкан чазыйланышкын, чижээ, эмин эрте берген. Оларны тудуп хоругдаарының хемчеглери бөдүүн, билдингир. Мыйыстар дужаап турар черлерде мыйыстар дужаап турарларның чизе-данзызы паспорт езугаар турар деп билер мен. Бир эвес шак ындыг бүртүкел чок болза, ук мыйыстарны полиция, каайлы албан черлери хавырып алып ужурлуг. Ол хемчеглер когаралдың эвээш-биче орнун тургузар.

Хемчик ындыг-ла ыйнаан. Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннары чүдөн дора өрттенип тур. Чараш чаагай ук девискээрлерде чагырга черлери херек кырында шуут чок болуп турар-дыр. Кончуун көрүңер! Кызыл — Тээли автооруунда чеже пассажирлерниң думчуунче хоралыг ыш кирип турарын санап түннээри болдумас. Чогум дөзөвилей көөрге, эмчи-домчуларның ажык-дузанын көөрү-биле барып чедип турар кижилер ол-ла-дыр. Чер-чурт өрттенирге, хем-далайга алзырга, чон төөрөп турбайн канчаар. Ажыл чок чоруктар, кем-херек үлгедишкыннери өрт айылын тургузуп турар улуг бааза-дыр. Чаа-Хөлдүн кылымал суг шыгжамырының чидиг айтырыгы Чаа-Хөлдүн бажын анаа кайын тургузар. Ак-Туруг үстүндө өрттер чылдың-на чалбышталып тур. Ол девискээр-биле бо чылдын апрель 24-те

эртим. Чалбырааштыг өртке алыскан черлер чаны-биле эрткеш, караам чажы тектүп, кара баарым саргып турду.

Тайганың аң-меңи, дириг амытаннары кээргенчиг. Хөөкүйлер кайнаар баарыл, кымдан дуза дилээрил! Аш карактыг кижилер камгалаарын кайын бодаар, тудуп чиирин кызыдардыр ийин. Улуг-Хем, Чаа-Хөл чагыргалары анаа олут ээлеп орат. Чагырыкчылары, чамдык дыңнадыглар езугаар алырга, аал-оран чуду эрлер дээр. Шын чүе ирги бе? Бистин Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы дег төлөптү оолдар, кыстар ук кожууннарда бар-ла болгай. Ол дугайын билirim аргажок.

Кара элдеп чүе боор. Агротехниканың негелделерин езугаар алырга, өрттенген черлерниң кырының, иштинин каракка көзүлбес дириг организмнери төдү өртке кырып өлүр. Ону херекке албайн, чамдык кожууннарның тараажылары эрткен чылдың саванын, сигенин өрттедип турар. Сиген кезилдези база ол чижектиг. Шак ындыг «чер, мал эзелерин» тудары белең. Ол хирезинде сумулар чагыргаларының даргалары «аксында суг каптап алган» олурары ыянчыгдыр. Ажылынга күш четпес болза, олудун эки тура-биле чайлап берип болур. Черге, ында дириг амытаннарга, кижилерге хилинчек көргүзериниң орнунга аан.

Кыйгырыым чаңгыс — чер иевиске ээ-хайыралыг, болуулу, салгалдарга чаагай хүрээледди бүдүн-бүрүнү-биле дамчыдып берээли. Ада-өгбелеривис арга-арыгга, түмөн-бойдуска ээ-хайыралыг болурун аас чогаалдарында арттырып каанын утпаалы, ха-думма. Бо чагааны бижээш, сагьжым ажыттынды. Идегел, бүзүрел болгаш улуг ынаныш-биле,

Бораш ОНДАР, «Шын» солуннун штаттан дашкаар бижикчизи.

ЭЗИР-КАРАГА тураскааткан аът чарыжы

Июнь 30-де Кызыл хоорайда Эрзин баар оруктун 9-ку километрге кичи бажы кизирт, аът бажы козурт болган.

Эрес эрнин чүрээ эки аътта, чараш кыстың сагыжы эрес эрнин чүрээнде дээни ышкаш, дыка хөй анык оолдар, кыстар, эр, херээжен кижилер 1937-39 чылдарда Тывага дүктүг давангы мал мурнунга киирбээн, сөөлүндө барып "контр" диртип, чарыштарга киржир эргезин казыткан эки аът Эзир-Карага тураскааткан аът чарыжын көөр дээш келгени ол.

Бир дугаарында чыраа, саяк чоруктуг анык аъттарның 8 км-ге чарыжы болган. Аңаа бирги черни Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан Ай-оол Ондарның доруг аъды эрткеш, 5 муң рубль болгаш дуран-биле шаңнаткан. Ийги черни Чадаанадан Мөнгө-Назын Монгуштуң доруг аъды ээлээн. Ол үш муң рубль-биле шаңнаткан. Үштен бешке чедир чер алган аъттарны чарыш болган черге-ле шаңнап каапкан. Бирги болгаш ийги черни алгылаан аъттарны "Хүреш" стадионунга хүреш үезинде шаңнаан.

Эң солун чарыш 16 километрге улуг челер аъттар аразына болган. Аъттарны салып үндүрүптери билек, бедик бора мал аскынап, чүрээ хөөрөп, мунукчузу бичи оолду апкаш, сыр ескээр доора салып ыңай

болган. Оол аъдының аксын арай боорда тыртып, оранчок мурнай берген аъттарның соондан челип ыңай болган. "Бо-даа хөй аът-тыр" — деп улус чугаалашкан. Богда, бирги долганг төнүп турда, демги-ле бора аът хамык аъттарны эртип алган, бажында челип чор. Улус магадап алгыржып эгеледи. Сөөлгү ийги долгандырыгда ол-ла бора аът өөрүн оранчок мурнап келген. Ол Кызыл кожуунун Кур-Чер суурда Андрей Түлүштүн аъды болган. Бо челер аъттар чарыжына ийги черни Тандының Успенкадан Шолбан Ооржактын доруг аъды эрткен. Улуг чыраа аъттардан бирги черни Сүт-Хөлдүн Суг-Аксындан Амир Монгуштуң доруг аъды, ийги черни Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан Семен Ондарның доруг аъды тус-тус ээлээн.

Анык чүгүрүк аъттар чарыжына Тандының Успенкадан Семен Ооржактын кара аъды бирги черни ээлээн. Тес-Хемниң Чодураадан Байыр Сувандиниң аъды ийги черни ээлээн. Улуг чүгүрүк аъттар чарыжына бирги черни Би-Хемниң Сесерлигден Альберт Дондуптун кара аъды алгаш, 15 муң рубль-биле шаңнаткан. Ийги черни алган Эрзинден Сергей Ынаалайның аъды 5 муң рубльди ээзинге чаалап берген.

БОРИС ОНДАР.

ЧУРУКТА: чарыш үезинде. **Владимир САВИНЫХТЫҢ** тырттырган чуруу.

Өвүр кожуун чагыргазы, Төлээлекчилернин тус чер хуралы Өвүр кожуунун өнчү башкара комитетиниң даргазы Эрес-оол Анай-оолович Ондарга ооң өөнүң ишти, улус өөредилгезинин хоочуну

**Дина Айдыкы-ооловна
ОНДАРНЫҢ**

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

2002-2003 өөредилге чылында

ПУ-4-ке чедип алыр мергежилдерниң даңзызы

9 класстың баазазына өөредилгениң хуусаазы 3 чыл, чедип алыр мергежилдери:

- Электрогазосварщик.
- Автомобиль кранының машинизи.
- Ыяштан уран кылыглар казаар бызаңчы.
- Автомеханик.
- Повар-кондитер.
- Херек эмгелекчизи.
- Садыгжы, контролер, кассир.
- Санитар-техниктиг системаларның

болгаш дериглер эптекчизи.

9 класстың баазазына өөредилгениң хуусаазы 2 чыл, чедип алыр мергежили

- Тудуг чазаныкчызы, бызаңчы.
- 11 класстың баазазына өөредилгениң хуусаазы 1 чыл, чедип алыр мергежили
- Иштики ажилдар мастери.

Шылгалдаларны болгаш беседалажышкыны 2002 чылдың август 30-де чорудар.

ПУ-нун дирекциязы.

Чоннуң кичээнге

ТР-ниң Биче хемчээлдиг суднолар күрүне инспекциязының (БСКИ) чартык чылда түннелин езугаар алырга, 5 хамааты сугга дүжүп өлүп, амы-тынындан чарылган.

Ындыг чорук мындыг чылда-гааннар-биле болуп турар. **Бирээде**, бо чазын база чайын чер кырының агаар-бойдузу элээн чылыг, температура мурнуку чылдарда көөрдө, бедик деп, эртемденнер санап турар. Ооң уламындан хемнер суглары аажок көдүрүлгөн. **Ийде**, чамдык хамаатыларның боттары сугже халыжып, амы-тынынга

четтинер чоруу сөөлгү айда ийи катап болган. Бир кичи апрель 26-да сугже шурай берген. Өскези Улуг-Хемче май эгезинде шураан, ооң сөөгү мынчага тывылбаан. **Үште**, эзирик сугга эштип тургаш, амы-тынындан чарлыр чоруктар бар. **Дөртте**, ада-иезиниң хайгаарал чогу-биле бичи уруглар сугга дүжүп өлүп турар. Каа-Хем кожуунун Ильинка суурга бир хар чеди айлыг бичи уруг сугга дүжө бергени дыка хомуданчыг.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурнун үстүндө ортулукка бир хонук ажыр ымыраа-сээкке

ызыртып, хилинчектенип турган хамаатының амы-тынын биче хемчээлдиг суднолар инспекциязының ажилдакчылары ап, чогуур дузаны чедирген.

Ынчангаш суг, далай, хөөл-бектерге улуг кичээнге ийги болурунче республиканың бүгү чурттакчыларын күрнспекция ажилдакчылары кыйгырып, уругдарыга хайгааралын күштел-дирерин дилеп тур.

Чапай СОТПА,
БСКИ-ниң парлалга бөлүү-нүн ажилдакчызы.

Харыкың чагаа

БАЖЫҢ ЧОКТА БЕРГЕ-ДИР

Бис, бөлүк анык өг-бүлелер, Кызыл хоорайга 1970-1989 чылдарда-ла чурттап келген бис. Кызыл хоорайга эң эвээш чурттаан эживис безин 19 чыл бооп чоруур. Оон өске арканна-рывыста барык 30 ажыг чыл суг чурттап турар улус бар.

Бо үениң дургузунда бажың чок, "временкалар" хөлезилеп чурттап турар бис. Мурнуку чылдарда даргаларывыс бисти, боттарына бажың тудуп алзын дээш, 3-4 чыл ажылывыстан хостааш, аныктарның чуртталга комплекзин (АЧК) туттуруп каан. Эң берге чүве, ол тудугга ажилдап тургаш, акша-шалың холга тутпас, колдуу-ла өрелиг артар турдуvus. Ынчалза-даа ол бүгүнү шыдап эртип, бажың алыр дээш кызымак ажилдап турдуvus. Ынчалза-даа ук тудуг өске бүгү тудуглар ышкаш ара турупкан. Ооң катап туттунуп эгелээрин улуг идегел-биле манап турдуvus. Ынчалза-даа ук манаашкын амды-гаа дээр узамдыкпышаан. А бис бир "временкадан" бирээзинче көжүп, түревишаан бис.

Сөөлгү ийи-үш чылдарда ТР-ниң Чазаа ара кагдынган тудугларны катап туттуруп, хөй-ле кижилерни бажың-биле хандырган. Харың-даа кожууннарда чаа келгилээн кижилер безин квартиралар ап тургулаар. Бистер

бажың айтыры тугузуп баары-выска, АЧК тудуундан алыр силер дээр. АЧК тудуу ам-даа эгелевейн турар. Тудуг планында та кирген, та кирбээн. Та кажан туттунуп эгелээр. Ол бажыңга ынчангаш куруг турарывыс-даа бо-ла болгай.

Ынчал, чадырлар санап көжүп туруvуста, ажы-төлүvүс үш-дөрт чедип, боттарывыс-даа 40 хар четкилей бердивис. Ол тудугну 15 чыл манап келдивис. Ук бажыңның ол хире (доостур чыгай берген турган) туттунуп келгенинде бистиң үлүүvүс улуг. Таанда бажың алыр идегел-биле ол хире кылып алган бажыңывыс анаа халас үптеттиниң каары ол бе?

Ынчангаш дилээривис болза, ук АЧК бажыңын дүрген тудуп эгелээрин, бир эвес ол хоржок болза, оода эң бергедээн чамдыкывысты бажың-биле хандырып көрүңер. Чажыргаш канчаар,

ТР-ниң Аныктар талазы-биле күрүне комитетиниң дыңнадыы. Бөлүк аныктарның АЧК тудуунун дугайында чагаазы-биле танышкаш, дараазында чүүлду силерге дыңнадыр-дыр бис.

ТР-ниң Чазаа хуралына 2002 чылда республиканың инвестиция программасын амыдыралга боттандыраарының хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көргөн. Орта тендер садының аргазы-биле туттунуп болур объектилерниң даңзызын бадылаан. Май айда тендер садыг аргазы-биле туттунуп болур кылдыр 141 квартиралыг АЧК бажыңы база кирген. Ону 2002 чылдың төнчүзүнге чедир ажылталга киирери планнаттыганын.

Кызыл-оол КУУЛАР.

ТР-ниң Аныктар талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы.

Читкенин барымдаалааш...

Кызылдың эмчи училищезиниң 2002 чылда Олимпия Борисовна Монгуштуң адына тывыс-кан СБ сериялыг, 2589937 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

...

Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун 1985 чылдың июнь 25-те Раиса Байыртыевна Ондарның адына тывысканы ЕТ сериялыг 522283 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

"Шын" солуну дамчыштыр

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс **Баргына Монгушевич Хөлчүктүн** үр чылдарда арааш, мөчээни-биле сөөлгү орукче үдежиринге биске моральдыг база материалдыг ачы-дузанын чедирген төрелдеривиске, кады төрээн дунмаларывыска, кудаларывыска, Ак-Туруг ортумак школазының башкылар коллективинге, чаңгысклассчыларывыска, эш-өөрүvүске четтиргенивисти илереттивис.

Өг-бүлези, уруу, күдээзи, уйнуктары.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат,
Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек,
Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтигел-политиктиг килдиси — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдиси — 1-03-90, культура болгаш өөредитке килдиси — 1-03-88, чагаа килдиси — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5656.
Чагыг 71.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрткеттинген.

Бүрткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.